

(кырач) Караевъ 955-1
518

БАЙРАМУКЪЛАНЫ
НИНА

НАЗМУ
БЛА
ДЖАЗСАЛА...

БАЙРАМУКЪЛАНЫ•НИНА•

НАЗМУ БЛА
ДЖАЗСАЛА...

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМЮ ЧЕРКЕССК
1968

А В Т О Р Д А Н

Бу статьяла, рецензияла, китабха джыйылгынчы, къарачай газетде къысхартылыб чыгъа тургъандыла да окъуучулары, джазычулары да арасында критиканы юсюнден талай сёз сёлешингенди, талай оюм ачыкъланганды. Мен да, белгили сёз керексиз къайтарылыб турмаз ючюн, ара ачыкъ болур ючюн, китабны иннетини юсюнден талай затны айырыб чертерге керек болгъанымы кёрдюм.

Аланы бирлери, критика сёгерге да керек тюлдю, махтаргъа да керек тюлдю, тинтерге, анализ этерге керекди,—дейдиле. Анга огъай деген болур деб мен билмейме. Башха джаны бла уа, критика бары да бу мизам бла барады деб бегитирик да болмаз. Ол себеден критикадан анализни даулауда терслик джокъду, аллай даучугъа киши да айыб салыб эшитмегенме. Андан да арлакъ атласанг: дау толгъунчу, дау къурурукъ тюлдю.

Алай а кесими статьяларымы, къарачай китабланы юсюнде ары дери эсима келмеген бир затха тюрттюлдюм. Ол: 1/ анализ, тинтиу дегенни магъанасын ангылауда алджаулукъ, 2/ керти да башхаладан (улла литературадан) айырылыб бизде бир кесек башха тюрлю анализ этерге тюшгени.

Алай демеклик: бир къауум окъуучуну, джазыучуну (Семенланы Азретни оюму, Лайпанланы Рашидни «Ленинни байрагъы» га-

зетни быйыл 12-чи сентябрь номеринде статьясы) бу статьялада, рецензиялада анализ табмагъанлары мени бек сейирсиндирди.

Анализ этмезлик болсам, мен критиканы къолгъа аллыкъ да тюл эдим, джаздырыб башлагъан да анализ болгъанды. Анга шагъат: бу китабла къарыусуз, литературабызны асламы учхара болгъанын окъуучула (уллу литератураны кѣргенле, керти литератураны кючюн сынагъанла) мен айтмасам да биле эдиле: хар тубеген джерде, хар литература джыйылыуда бир-бирине тарыгъа эдиле, бюгюн да тарыгъадыла, аны барын да анализ этиб кѣргюзюр, бегитир керекли къала эди ансы.

Неди да анализ? Поэзияда: оюм, сезимле, сѣзле, сѣзлени айтымлада орунларыны тюрлю-тюрлю джорукълары, нитонацияла, ритмала, рифмала, образла, инверсияла, инструментовкала, рефренле, композиция, джазыучуну къалгъанладан башха джити, терен кѣре билмеклиги д. а. к. суратлау амалла (прозада драматургияда да аны кибик джорукъла) бармыдыла, къалай хайырландырылгъандыла, ма олду анализ деген. Къайсы статьядады бизни бу затланы късю бла озуб кеттенибиз?!

Критика илмуну джорукълары бла ма бу назму, бу назму, бу назму стандартдыла, схемалыдыла, оюмсуздула, примитивдиле, фактографиялыдыла д. а. к. деген заманда, автор (окъуучу да) аны ангыларгъа керекди — аллай назмулагъа (стилге) бу толу характеристикады. Бизде уа быллай адет орналмагъаны себебли, аллай назмуланы хар рецензияда бири, экиси болуб къалмай, талайын строфастрофа, тизгин-тизгин, сѣз-сѣз этиб, башдан аякъ къармаргъа керек болду. Мынга ма быллай сейир шагъат да барды: назмула асыры къарыусуз, анализлерин асыры джигине дери болгъандан, бу рецензияланы ара газетлеге чыгъарыргъа, къалгъан литературала бла тенг бютеусоюз критикагъа къошаргъа мадар болмады.

Бир къауумла: «Мен къарачайлыма, къарачайча джазама, — къарачай тилни иги билеме. Байрамукъланы Нина къарачай тилни билмейди, меннге орус литератураны юлгюге тутады» — деб баш алыргъа кюрешедиле.

Муну юсюнден (миллет литератураны ёсюу проблемаларыны) китабны ичинде талай джерде айтылганды, былайда узакъгъа созаргъа джарамайды, айырыб эсге салыргъа керекли проблема болуб чертебиз ансы. Биринчиси, тилни билген бла поэт болмакълыкны арасы кемсиз уллуду. Тил илмуну академиклеринден ненча поэт кѳргенсиз? Экинчиси, къарачайча джазылгъан чыгъарма сай, магъанасыз болургъа кереки? Къарачай халкны къалгъан миллет-леча джюрек излемлери, терен сагъышлары джюкъмуду? Расул Гамзатов аварча джазады. Ол авар тилни билмей, авар халкны суймей айта болурму былай:

«Бизни литератураларыбыз не джаш эселе да, алагъа скидка эпу заманла къайтмаздан кетгендиле. Чемерликни сынамлы литературалагъа бир тюрю, джаш литературалагъа бир тюрю ёлчеси болургъа амалы джюкъду. Джазыучу къайда да джазыучуду. Тийме перогъа, аны къолгъа алдынг эсе уа, не тилде да джаз, адамыча джаз.»¹

Ангыларгъа суйгеннге ачыкъды; тилни тутмайбыз юлгюге, литератураланы тутабиз.

Критиканы юсюнден дагъыда бир ачыкъ болургъа керекли зат —окуучула китабны юсюнден джазгъан заманда: «Мен критик тюлме, толу критика, анализ этмейме»,—не да—«толу критика анализ этилсе, дагъыда бар эди айтыллыкъ»—деуендиле. Бир къауум джазыучу да аны кибикди. Не толу болса да тинтиу, абадан чыгъарманы, сау китабны юсюнден айтылыргъа табылгъан материалны барын айтыргъа критика статьяда огъай, исследованиеде да (литературоведение китабда) болмайды. Ала умут этгенча, анализ этер ючюн, ол китабны кеси тенгли 4—5 да джазаргъа керек боллукъду. Критика статья кесини темасына, иннетине кѳре эм баш затланы чертеди. Къысха анализ неда терен анализ, кенг анализ болады; толу анализ болмайды.

¹ Вл. Огнев, Расул Гамзатов, изд. «Художественная литература», М., 1964, стр. 104.

Ахырында, чыртда джууабсыз кяалыргъа болмагъан бир соруу:
— «Къуру аманын айтмай, игисин да кёрсенг а», — дейдиле бир
кяауумла. Иги зат тюбегенни, джангыз строфа, тизгин, бир образ
эсе да, барын кюймай айтыргъа кюрешгенме.

«Огъай»,—дегеннге не амал, кеси ушатханча джаза барыр. Ол
халда, ол стилде ишлеб, керти поэт болалса, бизге айыб этсин.
Ешюн уруш этиуню уа билмейме: литература не мени, не джазыу-
чуну сабаныбыз-бачхабыз тюлдю — халкъ ишди.

Байрамукъланы Нина.

Поэзия эмда джалгъан поэтлик

Белгилиди, поэт болур ючюн джазычулукъ БУЗ-ну бошаргъа, неда амалсыз башха мийик окъуу, диплом алыргъа керек тюлдю. Фахму кесин студент аудиториялада, завод станокланы къатларында, узакъ джолоучулукъда да танытады. Алай а ол зат ишни къуру аллыды, фахмуну биринчи кёрюнюююдо.

Фахмугъа ашау берген эки зат барды — джашау сынам эм да билим.

Киши да заманындан алгъа джашау сынамын табыб къояллыкъ тюлдю. Хар не заманы бла келеди. (Кертиди, айырылыб тынчлыкъсыз, хаман джашауну къайгъылы, къызыу джерине тартханла, ол себебден акъыллары, этимлери джылларындан алгъа келгенле неда рахатыракъ тургъанла, джазыу кеси не келтирсе, анга хола да бардыла). Хар кимни джашау джолу да бирча болмайды — кимни къыйын, кимни тынч.

Эм иги чыгъармала кёбюсюне къыйын джазыулары болгъан адамладан чыкъгъандыла; аланы (аллай чыгъармаланы) демлешинуле, халкъ трагедияла туудургъандыла.

Совет джазычуланы тамада кѡауумуну джашау джоллары да кѡыйын болгъанды.

Бусагъатда джазычу джаш тѣлю тынч болумда джашайды. Аны асламына джолу белгилиди: школ, институт, иш.

Алай эсе, сора, бусагъатда уллу искусствогъа материал берген—джашау кѡыйынлыкъ, джюрек инджилиу, джигитлик, мийик адамлыкъ джокъмуду да? Огъай, кѣбдю!

Адамны ичги дуниясы мардасыз кенгди. Аны не бек фахмулу художник да толусу бла кѣргюзюб кѡояллыкъ тюлдю. Бусагъатдагъы джазычуланы иги кесегини халисине кѡарасанг, ала Пушкин бла Горький адам сагъышланы, сезимлени барысын да бошаб, былагъа джукъ кѡймагъанча алай джазадыла. Джаш джазычуланы (таб джаш болмагъанланы да) кѣбюню джазгъанларын окъусанг, оюмсузлукъларына, «ат юсюнден» сызылгъанларына сейирсинесе.

Поэт не тюрлю затны алса да, анга поэтлик кѣз бла кѡарай билирге керекди. Сейирсиниу, джюрекден джылытыу аны борчуду.

Генийлени кѡояйыкъ, кесибизни заманны фахмуларына кѡарайыкъ. Кулиев Къайсынны быллай тизгинлери барды (была аны бек игилеринден да тюлдюле):

Ала кюл боладыла бизни ючюн,
Тынгылагъанлайын, отха атыла.
Хурмет сизге, хар джерде да кѡышхы кюн
Отлада, печледе джаннган отунла!

Ала бир заманда — шуулдаб тургъан
Кѣк терекле эдиле, кѡууандыргъан
Сабийлени, джаш кѡызланы, кѡартланы.
Энди уа джандырадыла отланы.

Отунла, джанасыз сиз кѣмюр бола,
Къышхы юйлени джылыта, джанасыз,
Отунла, огъурлу къургъакъ отунла,
Сиз бизни ючюн кюл болуб къаласыз.

(„Отунла“).

Бурунгу адам биринчи от этерге юренгенден бери джанадыла отунла. Отну татыуун кѣрюр, джылыууна къууаныр ючюн да къалмагъанды адам; аны джылыуу таб аджалдан къалдыргъанла да бардыла. Алай а Къ. Кулиевни тизгинлери белгили факт тюлдюле, поэзиядыла.

Бу тюрлениуню чуруму — поэт ѳмюрледен белгили затда анга дери киши кѣрмегенни кѣргениди.

Бу тизгинлени назму этген дагъыда аланы лирикалыкъларыды: быладан джумушакъ, сагышлы эм мыдах музыка эшитиледи.

Неденди бу бары да? Поэтни джюрегинден. Олду белгили затны сейир, гитче затны алай кенг, магъаналы сезген.

Къ. Кулиевни кѣрююу бла отунла — «огъурлу къургъакъ отунла», «бизни ючюн кюл болуб къалгъан» — жанлары болгъанча кѣрюнюб, анданды тюз отунлагъа былай эс бѣлдюртюлгени.

Неге керекди да ол бизге, артыкъсыз да отунланы кюйдюрмей болмай эсек? Адамны кесин огъурлу этерге.

Поэт, отунла кюйдюле деб, аны джылауун этмейди (ол джалгъан философия боллукъ эди), адамгъа — сеннге, меннге — ахырына дери кесин берген затны хурметин этеди. Терек, ѳсген сагъатында салкъын, кѳгег, ариулукъ да бериб, артда джылыуу да береди. Кюл болуб къалгъынчы джарагъанлай турады джашаугъа, бизге. Аны къатында адамны уа неллай бир игилик

этерге, кеси кирик адамгъа дараджа болургъа къолундан келликци! Отун да огъурлу болгъан заманда, адам огъурлу болургъа къалай тырмашмаз!.

Ма буду поэтлик кёрюм. Усталыкъгъа къуру поэтлик форма саналыб къалмайды. Неден да алгъа магъанасындан, оюмундан танылады усталыкъ. Усталыкъ кёре билмекликден, сагъыш эте билмекликден башланады.

Фахмуну кесинде бу шарт барды. Алай а усталыкъ фахмуну ёсюмюню эм мийигиди. Фахмуну ёсдюрююдю. Уллу оюмдан уллу поэзия туады. Ол (оюм), уллу суу кеси кирик уллу суу орун айыргъанча, керекли форманы кеси табдырады.

Поэтлик оюмгъа эс бёлмегенлик — буду джаш къарачай поэтлени назмуларын окъугъан сагъатда акъылгъа келген.

«Джанкълыч» деген сборникни биринчи бетлеринде басмаланган Герюкланы Нюрханны «Урунуу» деген назмусун окъуб, бу зат къуру мында болурму деб, асыры эс бёлмей озаса. Китабны къалгъанын окъусанг а — иш сагъышланырчады: анда мындан маджаллары да, чыртда ишге ушамагъанлары да, магъана болуб джукъ болмагъанлары да бар. (Китабда уа поэзиядан — 28 автор). Тинтерге Нюрханны Назмусун алгъаныбыз да аны ючюндю — эм кёб тюбеген стиль.

Джашауну керти джёнгери,
Мелхумлукъну тюз нёгери,

урунуу!

Тюрлендирдинг джерни юсюн,
Тамам уллуд сени кючюнг,
урунуу!

Художник кѳуру да бирча джазыб барса, «джаш кѳѳюуюню творчествосу» авторну «бишген заманы» деб да айтмаз эдиле. Алай а джашлыкѳны сынамсызлыкѳы бла поэзиягѳа чыртда келишмеген затланы арасын айыра билирге керекди.

Биз тинтген назмуда аны саулайыны юсюнден да айтмай, кѳуру келтирилген юзюгюнде арт юч тизгини аланы аллындагѳы, 4-чю, тизгинни магѳанасын кѳайтарады, ол да 5-чини кѳайтарады.

Былайда кѳайтарылгѳаны, бир затны тебленнгени ачыкѳ кѳрюнеди. Аны сюзген тынчды. Кѳбюсюне уа бу саулай назмуну ичине джайылыб, сингибди—строфаларын, тизгинлерин айырыб атарча да тюлдю, алай а магѳана да джокѳду.

Авторну кѳлюне история болумланы юсюнден джазама деб келе болур, былайда уа — ким да азбар билген затла. Бу назмуну окѳугѳуз да магѳанасын айтыб кѳрчюгюз. Кѳаллай оюмла алды андан кесине окѳуучу? Не зат эсинде кѳалды? Не затха сейирсинди?

Бу магѳанасы формасы да болмагѳан, литература тилде риторика деген затды.

Неди аны шартлары? Белгили затланы юсюнден белгили сѳзле, айтыула, ким да неллай бир да джыйышдырыб тизиб бараллыкѳ. Нюрхан кеси да джыяллыкѳды энтда быллай 10,20,50, санаусуз строфа.

Муну чурумуну бош зат тюлдю; кѳыйынды, ѳзге, ангыларгѳа боллукѳду: **оюмну кескинсизлиги айтыуну да кескинсиз этеди.**

Быллай назмуну кѳбюсюне строфаларын, биринчи бла ахыргѳыдан кѳалгѳанланы (бир-бирледе таб аланы да), орунларын кѳалай сюйсенг да ауушдурургѳа, бир-бири орунларына салыргѳа, алыб атаргѳа да боллукѳ-

ду. Аны ючюп композициясына заран болмайды — композициясы джокъду.

Быллай назмуну рифмасын, ритмасын къоратсанг, джугъу да къалмай олтурады.

Сейрсинирчады, ёзге рифма къарачай поэзияны ауруууду. Ол бир-бирде оюм болмагъанны джашырыб, поэзиягъа кёзбаулукъ береди, поэзиягъа ушашдырыб, риториканы чыгъарады.

Кёб джаш джазыучула поэзия искусствону уллу къыйынлыгъын ангылаялмайдыла, аланы не кюрешгенлери да ол ушаш тауушланы излеудю. Рифма уа, къалай алай болса да, назму ритмагъа келтиреди. Рифмаланы табыб, тизгинлени башынга биринчи келген тизгинни ритмасына, размерине салыб баргъаң, поэт атны джюрютмегеннге да, алай къыйын иш болмагъаны кёб поэтни эсинде джокъду.

Нурханны назмусунда быллай тизгинле бардыла:

Джашауда табдынг орнунгу,
Узатдынг чомарт къолунгу,
урунуу!

Ишлегенни джаныса,
Джалкъаулары джауууса,
урунуу!

Хайырлана тауну-ташны,
Бересе кийимни, ашны,
урунуу!

Эркин халкъым джашау къурад,
Ара мюлкню чархын бурад,
урунуу!

Авторну кёлуне эм мийик, алай эсе уа, — эм кючлю сёзле табханча келе болур: урунуу «чомарт къолу»,

ол «ишлегенни джаны», «тауну, ташны» да хайыр берирча этеди.

Эркин урунууну кѳууанчлылыгын кѳргюзюрге излей, «эркин халкъым джашау кѳурад, ара мюлкню чархын бурад» деген джукъ да тюлдю. Бир кесек эслеб кѳарасанг, была (саулай назму да аны кибик) штампла, традициялы метафораладыла.

Быллай назмуланы назмугъа ушатыб алджатхан кѳуру рифмала тюлдюле, автор кеси да сезмегенлей, бош сѳзлени, ушаш тауушланы «ойнагъанларыды».

Ала, суу айланмача, авторну кесин да, усталыгы болмагъан окѳуучуну да, алыб, тѳгерек буруб кетедиле—тохтаб кѳараргъа, сѳзлени бош болгъанларын кѳрюрге кѳоймайдыла; сыйдамлыкълары бла алдайдыла.

Муну юсюнден С. Маршакны бир таб джазгъаны эсинге келеди. Поэт юлгюге А. Чеховну «На святках» деген хапарын келтиреди. Бир кѳарт кѳатын, Василиса, Егоргъа, кѳара таныгъан адамгъа, письмо джаздырыгъа тилей барады. «Аслам хакъ берсенг, уста письмо джазады», — деб Егорну аллай хапары чыкъгъанды.

Василиса письмону аллын айта келиб, кѳлю такъыр болуб джылаб, андан ары сѳлешалмай кѳалады. «Алгъын а, ол кечеле бла сагъыш этген заманында, аланы барын он письмогъа да сыйындырмазса деб, алай келе эди эсине. Неллай бир тойла, ёлюмле болгъан эдиле! Кѳаллай узун кѳышла! Кѳаллай узун эдиле кечеле!»..

Не зат этеди анда кюеуюнг? — деб сорду Егор.

— Ол солдатладанды, джаным,... Сени бла бир кѳеуюде аскерден кѳайтханды...

Егор кесек сагъыш этиб, дженгил джазыб башлады.

«Бусагъатда, — деб джаза эди ол, — джазыу сизн аскер ишге буюргъаны себебли, сора биз Сизге сол-

датны Къылыкъгъа Юретиу Азабланы Уставына эм Аскер Ведомствону Уголовный Законларына къарай туругъуз дерикбиз».

Ол джазыб, джазгъанын тышындан окъуб бара эди, Василиса уа былтыр къалай уллу инджиу болгъанын, ашлыкълары джаз башына да джетмегенин, амалсыздан джангыз ийнеклерин сатханларын айтыб, джазаргъа керек эди деб сагъыш эте эди.

«Перо джырылдай эди, къагъытда къармакълагъа вшаш бурмачыкъла тизе...

Къарт а, Василисаны эри, письмогъа тынгылаб, ышангылы башын силке:

— Аман тюлдю, сыйдамды... аллах саулукъ берсин. Аман тюлдю... — дей эди.

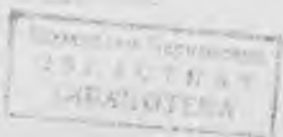
«Чеховну хапарында суратланган Егор, — дейди С. Маршак, — сагъышсыз къагъытчыды... Алай а аны орнуна бир къауум литераторну салгъан къалай тынчды... Халкъ андан, къалам тутта билген адамдан, «он письмогъа да сыйнмазлыкъ» сагъышларын кёргюз деб тилейди, ол а къагъытда рахат, къармакълагъа ушагъан бурмачыкъла эте турады.

Халкъ, акъыллы, тэзюмлю халкъ, ол тюрлю «Аскер Ведомствону Чынларыны Цывилизациясын» окъуб, амалсыздан башын силкеди:

— Аман тюлдю, сыйдамды... аллах саулукъ берсин. Аман тюлдю...» С. Маршакны «къагъытчылары» асламысына иги кесек джаза келгенледиле. Бизни джаш адамла сагъышсызла да болмазла. Алай а алагъа, Василисаны джюреги излегенча, керти письмону къургъакъ къагъытчыкъдан, керти поэзияны джалгъан поэтикадан айыра билиуге юренирге керекди.

Риторика къуру бизни поэзияда барды дерге джара-

17

маз, ол орус, башха миллет поэзиялада да аз тубемейли. Жангы башлагъанланы кёбюсю аны аркъанына тюшюучюдюле. Алай а къарачай поэзияны (Север Кавказы гитче миллет поэзиялары да аны кибики) риторика айырыб бек кючлеги. Ол да тюл эди пелах, поэтлини ала риторика тузакъга тюшгенлерине, риторика поэзия болмагъанына ийнандырырга бек кыйын болгъаныды ансы. Ма Къаракётланы Юсуфну «Къобан» деген назмусуну бир кесеги.

Буз къабдаллы ёхдем тауда къарладан
Сен келесе, къайнай, бёрке, шууулдай,
Ташха мене, таудан тюше, тарладан
Сен чыгъаса, кёмюк эте, шоркъулдай.
Минги-Тауда кёксюл тартхан бузладан,
Миялача, кёз къамата чыгъаса.
Суугъа келген дугъум кёзлю кызладан
Кёз къакъмаздан тау макъамла согъаса.

Къарачай поэтледе Къобанны, тауланы, Минги-Тауну, туугъан джерни ариулугъуну юсюнден назму (бир бла къалмай, талайышар да) джазмагъан болмаз. Кеслери да табигъатны суратлагъан тынчды деб турадыла. Аны ючюн бу назмуну (кенг джайылгъанладан) алабыз.

Тауушу, тыйгъычсыз учхалаб баргъаны, кёлтюртюу ауазлылыгы (суратлау кючге ушагъанча) аламатча кёрюне болур. Аны алай кёрюзген талай ушаш тауушлу сёз тизгинледиле. — «Буз къабдаллы ёхтем тауда», «къайнай, бёрке, шууулдай», «ташха мене, таудан тюше, тарладан», «кёмюк эте, шоркъулдай».

Автор быланы, сёзсюз, кесини поэтика табышына
18 санайды (алай болмаса былай джазарыкъ да тюл эди).

Керти да сейир Къобанны ариулугъун кючлю суратлагъанча, келюн къандыргъанча кѳреди.

Алай а, бир иги къарайыкъчы. Ол сѳзле ким да билген магъананы тутадыла, тау сууну ким да кѳрген тышхы шартларын санайдыла бир-бири ызындан. Ма къарагъыз: Къайдан келеди? — «Таула къарладан». Автор «Ехтем» деб къошханды, ол себеден, айтханын поэтикалыгъа санагъанды. Штампы ол. «Буз къабдаллы» деген да ѳмюрден бери келген айтыулары бириди. Суула бла таулары юсунден кѳбле айтадыла алай.

Андан ары уа, Къобан къалай келеди? — «Къайнай, бѳрке, шуулдай» — таудан акъгъан шоркъаланы ким да билген адети.

Экинчи строфада да традициялы образла: Къобан тауладан «миялача, кѳз къамата чыгъады».

Арт эки тизгинде стиль халат болса да, поэтлик детальчыкъ эсленеди.

Суугъа келген дугъум кѳзлю къызладан
Кѳз къакъмаздап тау макъамла согъаса.

Не къызлагъа болургъа керекди, не да—«кѳз алмаздан». «Дугъум кѳзлю» деген да тепленген эпитетди.

Баргъаны назмуну:

Суу къобхандан «Къобан» атаб атынга,
Етген узакъ ѳмюрлени биринде,
Элле болуб, джууукъ тюшюб къатынга,
Сау Къарачай ѳсе келгенд джеринде.
Ишни суйген шош джюрекли эллеринг
Къалмай джангы юйледен толгъандыла,
Ойнай, кюле, джарыкъ болуб, кѳллери,
Езенлеге джангы хурмет салгъандыла.

Андан сора энтда бу маталлы 6 строфа.

Бу назмуланы да суюгенинг чакълы бир созуб барыргъа боллукъду, джукъ тюрленник тюлдю аны ючюн. Оюм болмагъаны себепли. Биз билгенден озуб, Къобанлы, Къарачайны джерлерини юсюнден не джангы зат айтылды — не сагъыш, не джарсыу, не къууанч?... Алай тюл эсе, быллай назмуланы окъургъа кереклимиди бизге?!

Бу болумгъа къарасанг, джангы джаза башлагъанланы уллу кёллююклерини, къармаргъа, къозгъаргъа, затны талай кере этерге эрингенлерини юсюнден А. Фадеевни бир айтханы эсинге келеди: «Меннге джангы башлагъан авторланы кёб рукописьлерин окъургъа тюшеди. Къарачыгъыз, адамны аз кюрешгенин билдирген рукописьле къалай аслам джайылыб барадыла. Аллай авторла бла сёлешген бек къыйынды. Не ючюн десенг, адам «джазыучу» ат алыб бошагъанды, энди аны чырт ишлетир амал джокъду. Анга, ма бу ашыгъыш, узуннга созулуб, билимсиз джазылгъанды десенг, ол сеннге кюлюмсюреб къарайды. Аллай авторланы классиканы, бусагъатдагъы литератураны образецлерине тюшюндюрюге, аланы сыйларын кёрюрге юретирге керекди?»

Бизни джаш джазыучуларыбызгъа, чыгъармаларыны тыш сыйдамлыкларыны артында джукъ да джокъду десегиз, сизге кюлюмсюреб къарарыкъдыла.

Биз тинте келген «Къобан» деген назму быллай бошалады:

Джел ургъанлай, тенгиз кибики чайкъала,
Есерикле бу джерледе сабанла,
Кюз ортада, алтын кибики саргъала,
Бюртюклерин кёлтюремей будайла.

20 Была къуру кимде да болгъан эмоцияладыла; сунатлау магъана алалмагъан, риторикалы кёлтюртюу сёзле,

кзургъакъ омакълыкъ. Авторну оюмлары, сезимлери джокъдула мында. Бу суратлау тюлдю, белгили суратны фотоаппарат бла кёчюрююдю. Сабанла «тенгиз кибики» чайкъалгъанлары адамны бурундан бери эм бош ассоциациясыды, будай «алтын кибики саргъала» деген андан да бош. Ол бюртюклерин кёлтюремей, ийилгени, былай кюз артында болгъаны да аны кибикиди.

Тюзю, автор былай айтыргъа деб тура болмаз эди. Ол Къобанны, къобан сууну алапат кючюн кёргюзюрге излгенди. Назмуну мураты къалай чыкыгъаныны ызын бек тынч табаргъа боллукъду. Къобанны аллына буруу къуралгъанды. Суу сакълаучу кёл этилгенди. Канал ишленгенди. Аны бла Къобанны сууу Ставропольени суусуз джерлерине барлыкъды. Муну кёрюб, автор Къобанны бойнуна биринчи къарачайлы элле тюшгенлерин эсине келтиреди.

Да, бу алай жангы зат тюл эсе да, эс бёлюрге тыйыншысыз да тюлдю. Алай а Къаракёт улунда схема болгъанды — суу джерни сугъарады, ол заманда джер бай мюрзеу береди.

Ассоциацияланы джарлылыгындан болады былай.

Бир китабда басмаланган «Къобан» деб экинчи назмусу барды бу авторну. Баям, темаланы кёблююн, джашауну теренин кенгин да кёралмагъанлыкъданды бу. Апы юсюне да эки «Къобанны» да бир-биринден айырыб танырыкъ тюлсе; экинчиси да джылтырауукъ штампладан къуралгъанды, энчилик бир да эсленмейди.

Бу авторда быллай образла да тюбейдиле:

К е ч е

Къыз бойнунда инджи кибики ууакъ чыкыны,
Чомарт къолдан джашил хансха себеди.

(«Чууакъ кече»).

Булувланы юсюнден:

Кенг тенгизледе кёмюк джалкълалы
Суу толкъунлагъа ушайсыз.
Алача, сиз да, тохтамай, тынмай,
Джелле сюргенлей джашайсыз.

(«Булувл»)

Суула: джерни «санларында къан тамырлача джю-
рюйдюле».

(«Джазгъы джер»).

Была керти кёрюмлери болгъан предметле, образ-
ладыла. Поэтни энчи кёрюмю болгъанданды алай.

Быллай энчи кёрюмден чыкългъан поэтлик образла,
бла абстрактлы риториканы арасын айыралмайды Къа-
ракётланы Юсуф (Джангы джаза башлагъланлы кёбю-
сю да аны кибики); бу эки стиль хаман бир-бири бла
къатышханлай барады. Кюнню «бармакълары, алтынча,
джылтырай», ала «алтын таракъл кибики», «толгъан ай
алтын чачын тёгюб», чууакъл ингир джерге «нюр бере-
ди» д. а. к.

Риторика, фахмусузлукълдан къалса, билимни азлыкъл
этгени бла джазыу сынам болмагъланны шартыды. Рито-
риканы аслам болгъланы тилни хауасы бла миллет психо-
логиядал да чыгъл эсе уа деген акълылгъл келесе.

Таулу джюрек ариулукълну айырыб бек сюеди, ариу-
лукъл уллу мийкликде болгълан затха тергеледи. Ким
биледи, алапат табигълатны кесини адамлагъл джукъл-
дургълан халы эсе да ол. Алай а кёбюсюне ариулукългъл
тышхы джылтырамакъллыкъл, сыйдамлыкъл саналыб да
къалады. Къалай-алай эсе да, бизде кёлтюртюб, къы-
зыб, махтаныб сёлеширге ёчлюк барды. Назмулада мар-

даны бузулгъанында да ма бу затланы чырмауларындан юлюш орналгъанды.

Затха былай ёретин къарауну кьоймай, поэзияда джылтырауукъ кёзбаудан къутулургъа амал джокъду. Адамны джалгъанны кертиден айыра билиую уа ёсген этеди. Бу уа—ёсюм—кеси аллына бек аз болады... Анга ашау берир ючюн, уллу окъуу, кенг билим керекди. Джазычума деген адам, джашауда кеслери кёзюнге тюртюлген затланы алгъан бла къалмай, билимни иш этиб джыяргъа борчлуду.

Бизни поэтлерибиз джашдыла, сынамлары азды. Алай а акъыл балыкъ болур керекли къалмагъандыла (кёбюсюне 25 джылдан аслам болгъанды), «поэгле болуб» айланганлы да танг кесек заман ётгенди.

Ол себебден аланы теория эм да эстетика билимлери бусагъатда назмуларында кёрюннгенден иги огъуна онглу болургъа керек эди.

Аланы эм баш джунчуулары — **областлыкъ миллет чекден чыкъмау**, литература процесге, литература ёсюмню джорукъларына эс бёлмеудю.

Джаш авторланы назмуларын окъуйса да, биринчи къарачай поэгле джазгъанлагъа шашмай ушагъанларын кёресе. Былай айтсанг, джаш назмучула аны сыйгъа кёрлюкдюле, махтаншыкъдыла. Не ючюн десенг, Ёртенаны Азрет, Къаракёлланы Исса дагъыда ол джылладагъы талай поэт бизге керти да сыйлы адамладыла. Былача фахмулу болгъан а иги эди.

Алай а джаш джазыучула эсен ийген бир зат барды. Азрет бла Исса 20—30-чу джыллада джазгъандыла, къарачай поэзияны джангы башлагъандыла, суратлау творчествону «ташалыкълары» алагъа керти таша болгъандыла; риторика, агитка, лозунг бютеу орус, башха миллет поэзияланы да кючлеб тургъанды: окъуучуну

литература билими да анга кёре болганды. Ол себебден Азрет бла Исса кеслерини заманны болумуна кёре джазгандыла. Аланы фахмулары ёсюб джетер джерлерине джетелмегенлей кьалганды. Ала реалист поэзиягъа джангы джууукълаша тебреген эдиле.

Бусагъатда алагъа ушамакълыкъ джашаудан 35 — 40 джылны артха кьалмакълыкъды.

Уллу адамла сабий кийимлени тешмей, кьачаннга дери айланнъкдыла? 30—40 джылны бир джерден тебмей, чыртда фахмусу болмагъан турлукъду. Аллай джазыб да не этеди!

Алай а былайда бир зат барды — искусствону халисине терен кьарамагъан адам, литература процессни ёсгенине китабланы аслам чыкьгъанын тергеб кьояргъа боллукъду. Баям, джаш джазыучулары кёлюне алай келе болур. Азрет бла Исса, бююннге дери джазыб турсала, кёб томлу назмула, поэмала чыгъарлыкълык эдиле, джазыу халилери уа биягъынлай кьаллыкълык эди деб.

Ма мындады — эстетика сокъурлукъда, — бизни акъылыбыз бла, джаш джазыучулары джунчуулары. Кёбюсю институтну бошагъандыла — филология факультетни. Амма, сейир неди десенг, окъугъанлары тышында кьалгъан, джалгъан джабышхан затха ушайды. Назмуларына кёре, была, Робинзонча, адам кымылдамагъан аырымканда джашайдыла дериксе — газетлени, журналланы бетлеринде литературада традицияла бла джангылыкъланы, аланы игилери бла джарсыулуларыны, суратлау сёзню кючюню, миллет литературала бир-бирлерине сингенлерини, бир-бирлерин кьалай бай этгенлерини д. а. к. кёб проблемаланы юслеринден баргъан кьаты даулашыулары, усталыкъланы, культураны хакъындан уллу фахмулу, сынамлы джазыучулары китабларын, излемлерин кёрмегенчады быланы ишлери.

Бир бирде былай да айтадыла: «Мен институтну бошамасам да, бошагъанладан аман джазмайма». Ол да тюздю, джаза билмегенледен аман джазмай эсе.

Институтланы не Горький, не Есенин бошамагъандыла. Алай а ала окъумагъан не къалгъан болур дерсе. Горькийни «университетлери» джашау кеси болгъан бла къалмай, китабла болгъандыла. Сабийчиклей, къарны ашдан тоймагъанлай, къайдан капек тюшсе, анга китабла алыб, кечеле узуну аланы окъургъа да амманы нарат чыракъчыгъын джашыртын джандырыб, андан да къаугъа чыгъыб тургъанын бир тюшюрюгюз эсигизге!...

Была бары да белгили затладыла, алай а аланы кёбле ангыларгъа унамайдыла, дженгил кёзден къарайдыла литература ишге. А. Фадеев алай джазгъанды: «...литератураны бек сыйлы иш болгъанын, аны джазыучудан уллу ёсюм излегинин, усталыкъ джетер ючюн хаман кюреширге керек болгъанын ангылагъан джаш адамла бардыла. Алай а литературагъа сабий кёз бла къарагъанла да кёбдюле, — аман адамла болуб тюл, алкъын сынамлары болмагъаны себебден мурат этедиле: «Олтурайым да, джюрегимде болгъанны джазайым, алаamat боллукъду!»—деб. Бу адамлагъа ангылатыргъа керекди, джазыучуну кёб ишлерге, кёб окъургъа борчлу болгъанын». «Литературагъа сабий кёз бла къарагъанла» -- А. Фадеевни бу сёзлери тамам къарачай джаш джазыучулагъа айтылгъанчады. Ала алай огъуна этедиле — олтурадыла да джюреклеринде болгъанны джазыб къоюб, алаamat болду деб турадыла. 20—30-чу джылланы поэтлери да, башха мадар билмей, алай эте эдиле. Ма ол затды прозада демагогияны, поэзияда риториканы болдургъан.

Литературада самодеятельностну бардырыргъа 11—14 джылда джазгъанлагъа боллукъду. Къалгъанла уа,

перону кьолгъа керти ала эселе, ишге профессионал кёз
бла кьараргъа, ол халда окьургъа, юренирге керекдиле.

Есенинни джаш поэтле бары да окьугъандыла деял-
майбыз. Окьугъан эселе да, асыры къазыб кюрешме-
генча кёрюнедиле.

Мен дженгилде, дженгилде кьайтырыкъ
тюлме!

Боран кёб заманны джырларыкъды,
зынгырдарыкъды.

Къарауул болуб турады кёксюлдум Русьха
Къарт юрге джангыз аякълы.

Мен билеме барды кьууанч анда.

Аны чапракъ джангурун уппа этгенлеге,

Ол къарт юргени

Башы меннге ушагъаны ючюн.

Я не скоро, не скоро вернусь!

Долго петь и звенеть пурге.

Стережет голубую Русь,

Старый клен на одной ноге.

И я знаю, есть радость в нем,

Тем, кто листьев целует дождь,

Оттого, что тот старый клен

Головой на меня похож.

Къуру сегиз тизгин. Ала берген сезимлени барысын
сюзер, проза бла айтыб ангылатыр, назму къалай къу-
ралгъанын тинтер ючюн энтда бир статья керек болур
эди.

Есенинден юрениу деген «Есенинге ушатыб джазыу»
демеклик тюлдо, аны оюмларыны байлыгъын, сагъыш-
ларыны теренлигин, образларыны кескинлигин ангылау-

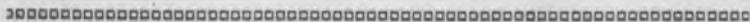
ду. Бизни поэзия уа тамам бу затла джетишмегенден джарсыды.

Белгилисича, поэт къалгъанладан кёб билирге, къалгъанладан джити кёрюрге, назик сезерге керекди. Бизни уллу билимли ёмюрюёюзде окъуучугъа бир тыйыншлы зат айгыр ючюн а (алай тюл эсе, джазыучу деген ат неге керекди!), артыкъ да кенг билимли адам болургъа керекди поэт.

Энци миллет чекледен чыкъмау гитче халкъланы литератураларыны барында да барды. Север Кавказы миллег литератураларыны ичинде бютеусоюз литературагъа къошулгъан хар литературадан — бирер-экишер джазыучуду. Бизни заманыбызда бютеудуния литератураны кемине джеталмаса да, бютеусоюз литератураны болумунда джазылмагъан зат керти литературагъа саналлыкъ тюлдю: бусагъатда, окъуу уллу ёсген заманда, къралны хар къалайында да окъуучу бирчады, литература чыгъармагъа багъа кесдирген бирча джорукъла, бирча шартладыла. Окъуучу иги китабла тургъанлай, ана тилде болгъаны ючюн деб, примитивни окъургъа унамайды.

Бютеусоюз окъуучуну кемине джетер ючюн а, джаш миллет литературала уллу литератураланы сынамларыч хайырлакъдыра, алагъа таяна, кеслерин аланы ёлчелери бла ёлчелей, барыргъа керекдиле. Алайсыз башха ёсюм джол джожьду, керти литература боллукъ тюлдю, кустарный иш боллукъду.

1955.

Назму бла джазсала...

 сал назмуланы чыкыгъанларына биринчи джүүаблы, кимге да белгили, аланы джазгъанладыла. Айыбны джартысы, критика, литературагъа джан аурутхан джазыучула айта тургъаннга да къарамай, аланы басмалаб баргъан редакторлада, издателледеди. Окъуучу уа къайдады? Былайда аны айыб юлюшю джокъмуду?

Кимге да ачыкъды — окъуучусуз джазыучулукъну магъанасы болмагъаны. Алай болгъанлыкыгъа окъуучуну ауазы чыкъмайды.

Окъуучу бу затха къошулса, издателлеге кёлкъалды болуб, босагъаланы теблеб айланганлагъа, ала ким ючюн джаза эселе аны сёзюне, аны кесаматына къулакъ ийдирирге боллукъ эди. Алай а ол, (окъуучу) джангы чыгъарманы ышаныб алыб къолуна, артда алданганын кёрсе, тынгылайды да къояды — кими адеб этмекликден, кими эрингенликден, кими къатышыргъа сүймегенликден...

Сёз ючюн, къарачай литератураны юсюнден айтхан заманда, бусагъатда уллу окъууну бошагъан, уллу ли-

тература бла шагърей болгъан окъуучуларыбыз барды, ана литературагъа разы болмагъанлыкъны къайда да айта турадыла, джазгъан а этмейдиле.

Кертиди, окъуучу багъа бериуде жангылычла болургъа болурла, алай а аланы да сюзерге боллукъ эди. Джарашдырыб къуралса, бу иш сыйны сюдю боллукъ эди — чыгъаргъа эдиле джазыучула аннга джюреклерин, кёллерин.

Магъанасыз, пахмусуз назмуланы (не чыгъарманы да аны кибик) хайырлары болмагъаны огъай, хаталары болады. Ала кёб джайылсала, аланы джазыучула критиканы ангыламаучу боладыла; иги джазаргъа къолларындан келгенле да, къалай джазсанг да чыгъарыкъды деб, кеслерин къыйнаб кюрешмейдиле. Бир къауумла уа поэтлик фахмулары болмагъанлай, — «Аныча мен да джазама, аныкы басмаланган меники да нек басмаланмаз?» — деб джазадыла. Окъуучуланы арасында уа аллай назмула эстетика сезимлени кем этедиле, поэзияны учуз кёзден кёргозедиле.

Поэзия кесини ауур джюк кёлтюрмеклигин эртде танытханды. Аны оюмну, сезимни адамгъа сингдире билмеклигини орнун бир зат да туталлыкъ тюлдю. Ол, бир къауумла умут этгенча, эстрада джырчыкъла, эрикгенле кёз ачхан учуз концертчик тюлдю.

Керти назмуланы, поэзияны алтынын джалгъан затладан ажымсыз айырыб танытхан, пробалары барды. Художник, алтын усдача, пробаны затны тышына чыгъармайды. Юреннген, джити кёз аны таза алтын болгъанын эрлай эслейли. Аллай юренмеклик сингмеген а къошагъы-къорагъы болмагъан керти затны ариулугъун бютеу чегер ючюн, анга терен къараргъа — чыгъармагъа салынган оюмну, сезимни магъаналылыгъын ёлчелерге керекди.

Иги юлгюле келтирирге керек болса, кёбюсюне классиклени алыучандыла. Былайда бизге джууукъ (заман эм гитче миллетлени представителлери болгъанлары бла), ол себебден назму бла джазыуну кючюне, поэтни адамны аллында борчуну уллулугъуна туура шагъатлыкъ этген поэтлени келтирейик.

Расул Гамзатовну «...Аджир шын да турмай эди...» деген кысха назмусуну окуучуну акылына, джюрегине джетгени кёкню биринчи джашнагъанына ушайды — поэтлик сезимлерини биз чырт да сакъламагъан джангылыгъы, кесгинлиги эм дженгил ачыкъ болгъаны бла.

Назму эсингде, таб тюшгенча, къалыб кетеди, андан алгъан оюмунгу ёмюрде унутурукъ тюлсе. Ол — поэтни уллу кыйынлыкъ джетген адам кесини джарсыуу бла адамланы кыйнаргъа, кесин джазыкъсындырыгъа суймей, тишлерин къаты кысыб, кёзюне джыламукъ тёнгерек келгенлей, ышара тургъан уллу басымлылыкъгъа, кишиликке мийик сый бериуюу бла тышына кёрюмеген ичги джарсыуну, къулакъгъа эшитилмеген джюрек ахсыныуну кёре, эшите билигиз деген аманатыды.

...Шын да турмай эди аджир,
Ашыгъыб ауузлугъун чайнамай эди,
Ол кзуру акъ тишли ышара эди,
Башын ауур энишге ийиб.
Джерге джете кете эди аны джалы,

От бетли эди кеси да.
Алгъа кёлюме келди:

«ма, сеир,
Адамча кюледи бу аджир».
Кимни сагъышлы этмез быллай болум,
Аджирге джууугъуракъ къарарым келди —

Сора кёрдюм; кюлмейди аджир, джылайды,
Адамча, башын ийиб энишге.

Кёзлери зугулуракъла, чапракълача,
Эки джыламукъ тубанлай ичлеринде...
Мен кюле эсем.

сен, джаным, джууугъуракъ кел да,
Эслирек къара.

Джарым бетдеги гитче чыгъармада уллу мораль-этика проблема салынады. Аллай кёб «сыйындырмакълыкъны» себеби оюмну назму формада айтылгъаныды—суратлаугъа, сёзню тышында, айтымланы поэзияны энчи джорукъларында къуралгъаны, рифма, ритма, интонация, лирика назмуну композициясы д. а. к. затланы болушханлары.

Назмуну биринчи тизгинини башындагъы кёб точка авторну назмуну джазаныны аллы бла этген сагъышларын кёргозгенча болуб, текстни къысхартыргъа, «тыкъ» этерге болушады.

Керти да былайда сагъыш этерча, сейирсинирча, зат барды: аджир ётгюр, кючлю, тыйылыб — тохтаб болмагъан, ётю кёбден сюелиб туралмай шын тургъан, ауузлугъун чайнагъан д. а. к. суратланыучуду.

Поэт бусагъатда кёрген аджир да чёрчекди, ариуду, алай а не эсе да «башын ауур энишге ийгенди»—кючлю джан бюгюлгенди аны ючюн аны мутхузлугъу артыкъ бек къайгъыртады кесине.

Къуру авторну иннетин туудургъан суратда да барды затны художество джорукъда кёре билмеклик — «аджир акътишли ышара эди», «адамча, башын ийилтиб, джылайды» демеклик поэтлик кёрюмю болгъан адамны эсине келирге боллукъду, арт эки тизгининде айтылгъан «Мен кюле эсем, сен джаным, джууугъуракъ кел да, эс-

лирек къара», деген суратлау сынамны эмоциялы этген да бу суратды. Аллай хазырланганлары болмаса, бу тизгинле дидактика, ол себебден — бош сёзле болуб къаллыкъ эдиле.

Кёчюрюлген назмуну рифмасыны «ишлегенини» юсюнден айтыргъа кыйынды, подстрочный кёчюрюлгенни уа артыкъ да. Интонациясы уа бу халда да эшитиледи — поэтни джумушакъ, сагъышлы, салкъын, эм кишилик ауазы, авторну идеясын кюч этмегенлей, тынч джетдиреди окъуучугъа.

Хар поэтни джазыу халы башхады, алай а керти поэтле бир болумну юсюнде бир-бирлерине ушайдыла: ала бир заманда да сеирсиндиррге (оригиналлы болургъа) деб излемейдиле; ала оюмларын келгенлерича суратлайдыла — къошакъсыз, ачыкъ кёлден, ол себебден сеир да, ийнандырырча да боладыла. Байрамукъланы Халиматны «Къызын таулада ушатадыла...» деген назмусунда не сеир рифмала, не «мийик», «поэзиялы» сёзле табарыкъ тюсюз. Назму саулай а, поэзиялыды. Аны чуруму — оюму джангылыгъы бла деменгиллиги, аны ачыкъланганыны туру, къошакъсыз болгъаныды.

Къызын таулада ушатадыла
Нарат терекге, джаш джашнай тургъан,
Аналаны да ушатадыла
Ана къушуна, уя сакълагъан.
Сабий къызчыкъны ушатадыла
Джаш кюннге туугъан джаш джанкъозчукъгъа,
Улан джашчыкъны ушатадыла
Чартлай айланган, бир къозчукъгъа.
Акъсакъл къартны ушатадыла
Минги-Таууна, чыммакъ акъ къарлы,
Назмучугъа уа джожьду ушаш зат —
Игимид, аманмыд билмейме аны.

Назмуну кёбюсю, кьуру юч-тёрт арт тизгининден кьалгъаны, автордан джукъ да кьошулмагъанлай, белгили затланы юсюнден — талай миллет образлы тенг-лешдириулени болумларын — айтханча кёрюнеди. Кертиси уа — ала назмуну иннетин (замыселни) ачыкьлагъан амалладыла, ала себебли оюм декларациялы айтыу болмай, суратланган этеди, аланы юслеринден сёз кьозгъалгъаны да назмуну поэтлик оюму туугъаны бла бирге болгъанды.

Башха миллетледе болургъа болурла поэтге тенг-лешдириу затла. Сёз ючюн, орус поэзияда классика тенг-лешдириу — билгич бла. Алай болгъанлыкъгъа, Байрамукъланы Халиматны оюму (миллет оюму) окъуучуну сагъыш этдиреди: иги болур поэтни джукъ бла да тенг-лешдирмегенлери, не ючюн десенг, поэт, аны ангысы, халлары, бир кьой, талай бек уста тенг-лешдириуледен эсе байды.

Окъуучугъа ёмюрлюкде эсинде кьалгъан энтда бир жангы оюм кьошулду. Андады назмуну багъасы. Алай назму тынч да ангылашынады.

Бир кьауумла кеслерин эшитдирир ючюн, тамакъларын бошлаб кьычырадыла, идеяны окъуучуну сезимлерине сингдирмейдиле, гузаба этиб «башындан кьагъыб» кюрешедиле да ишни хыйсабы ала излегеннге туура кьаршчы болады — магъанасыз декларацияла аны ангысындан, «чартлаб» кетедиле.

Кертиди, поэтле барысы да хаманда да акъырын ауазлы болмайдыла. Алай а кючлю ауаз бла, деменгили сёз бла поэт кеси ажымсыз билген, сынагъан джашау болумну, кьыйынлыкъны, зауукълукъланы кёргюзте билмеклик бла лозунглары айтыб кьычыргъан башха затладыла.

Къычырыкъчылыкъ сѣлешгенни иннетлерини джарлылыгыны, сѣюню магъанасызлыгыны шартыды.

Керти, къошакъсыз сезим ичги кючю бла тартады кесине; поэзияда джумушакълыкъ окъуучудан джууабсыз къалмайды.

Халкъны бушуулу сынамындан биз билебиз — кесин саулай игилик этерге, иги иннетлеге берген адам тѣгерегиндегиледен кесине, тыйыншлысыча, эс бѣлюу, джакълау табмай, бир-бирледе уа уятсыз, джашыртын, туру «талагъанларын» да кѣлтюрюб, кесини ангыланмагъан адеблилиги амалтын замансыз ауады. Аны юсюнденди Давид Кугультиновну «Къутургъан джелни ургъаны...» деген акъыллы, поэзиялы назмусу:

Къутургъан джелни кючлю ургъаны
Джерге джыкъды джашил бусакъны,
Джатады ол мыдах, ариу,
Аз кымылдата къалын чапракълы
булчукъларын, —
Ол, бизге салкъынын бериучю
Къызгъан кюнорта сагъатда.
Аны ѳзегине кѣз джетдирдим мен
Эм уятлы болуб чурумун ангыладым:
Къаралтхынчы кюйдюре тургъанды аны кюн
Ол — сени, мени башыбызны сакълай,
Тынгысыз узатхан сагъатда къолларын..
Къалай къатыбыз биз, къалай сокъурбуз!..

Бу назму да эсингде ѳмюрлюкге къалады, адамны уллу акъыл-болум, интеллект тенгизин къурагъан тамчыланы бири болады, а. д. — назму, кѣб джараусуз, магъанасыз рифмалы сѣз джыйымдыкълача болмай, кесини орнун тутады, керекли затды адамгъа.

Назмуну кѣлге алдыру кючю — бусакъны образындады. Бизни кѣзюбюзге тюз ёлюмюне алкъын узакъ болгъан, кюч тийгенден замансыз сыннган, джаны болгъанча, бу затны сезиб, аны ючюн дуняда кетгенине артыкъ бек мыдахланнган джаш терек кѣрюнеди.

Белгили эпитетле «джашил», «ариу» бу текстге «ишлейдиле» — биринчи—эпитет джашлыкъны, алкъын дунясы аллында болгъан джанны юсюнден айтылгъанын сезимлеринге сингдиреди, экинчи — эпитет суратланнган болумну драмалы болгъанын чертеди.

Аланы ызындан келген «аз шыбырдата къалын чапракълы болчукъларын» деген тизгин кѣзюбюз кѣре, джашаудан кетиб баргъан ариу, бушуулу джанны образын тамамлайды.

Быллай «ал сѣзню» кючю бла биринчи строфаны, аны бла биргелей, авторну оюмларыны бирин бегитген эки тизгин —

Ол, бизге салкъын беричю
Къызгъан кюнорта сагъатда.

мардасыз джууукъ боладыла окъуучуну кѣлюне, джан аурутдурадыла. Бу сезимле андан ары ёсе барыб, ол асыл тюрсюнню бизни хар бирибизде дауу болгъанча кѣрюнеди — ёлюм анга «ол сени, мени башыбызны сакълай, тынгысыз узатхан сагъатда къолларын...» келе тургъанды. Сора авторну «къалай къатыбыз биз! Қъалай сокъурбуз!..» деген бушуулу джарсыуу бизни кесибибизни ки болады; бизге кюч этилмейди, къуру кѣргюзтюлген этеди — «Ма, къарачыгъыз кесигиз, былай тюлмюдю болум!» — дегенча.

Быллай тюшюндюрюуден сора, оюм эте, сезе билиуден къуру болмагъан адам ол къатылыкъда, сокъур-

лукъда кесин да айыбламазгъа кыйынды. Аны эскериб, халалланы, жансызланы аяусуз этмезге ойлашады.

Бир-бир назмуланы окъусанг, аланы магъанасыз ай-бат сѣзлеринден къалын чегетни ичи бла джолсуз баргъанча, къачан бошаллыкъды бу деб, дыгалас этгенча, боласа. Не тукъум назмуладыла ала!

Аланы авторлары назму бла джазыуну, поэтлик кѣрюню кючюне багъа бере билелмейдиге. Поэтлик оюм бек кыйын затлы. Аны тинтсенг, керти художество, ол себеден магъаналы акъылгъа келиуню суратын, джолун кѣресе. Ма Къ. Кулиевни «Орус наратла шууулдайдыла», деген, кеси да джаш поэт болуб джазгъан назмусу:

Кюз арты. Джауум джолланы
Къумун лжибитгенди. Джолла
Мыдах. Октябрь турады
Эжиу кибик таулу джыргъа,

Къайгъылы ана тургъанлай.
Орус наратла шууулдай.
Урушха кетебиз. Орус
Наратлары ызыбыздан

Бизни бизге къайгъы этген
Эгечлерибиз къарагъан
Кибик, къалдыла къарай,
Орус наратла шууулдай.

Бу назму не къуру болгъан ишни (фактны) сураты, не белгили лозунг тюлдю. Былайда саулай Россияны къазауат джолларыны панорамасы бла адам бла Ата джуртну бир-бирлерине къараулары кѣрюнеди. Алай а назму «наратладан» чыкыгъанды,

Поэтни ичги кёрюмюн джол джаны бла акъырын тайыб баргъан наратланы халлары кесинде тохтатады, сейирсиндиреди. Къайсынны табигъатха сакъ къарамы болгъаны себебли, аны не кесек кёзге илиннген заты да миллет хали бла байламлыды. Алай бла «Орус наратла» деген образ чыгъады. Ол поэтлик оюмну зарядыды (бюр-тюгюдю). Къайдагъы да наратланы тюл, «орус наратланы» бир маталлы шош шууулдагъанларын поэт кёзюне «къайгъылы джырча» кёргюзеди — къазауатха кетиб баргъан аскерчилеге саламлашуу, аманат джыр. Аланы сангырау тауушлу шууулдагъанларында поэт къралны къайгъырыуун эшитеди.

Андан сора келедиле поэтни творчество кёрюмюне суратлауну экинчи планыны кереклери — джангур, кюз кёзюу, ауур булутла, суу алгъан джолланы джабышмакъ балчыкълары баш оюмну ачыкъларгъа болушхан интонацияны къурайдыла, тынгысыз къайгъырыуну кючюн кёлтюртедиле. Алай бла бу затла къазауат джолланы къыйынлыкларыны белгили шартларын тизиу болмайддыла, къуру да айтылуучуча — «геройну халына джарашхан» неда «геройну халына къаршчы келген пейзаж» да болмайддыла.

Кертиди, геройну халы къууанчлы тюлдю. Алай а кюзгю табигъатны сууукъ мугурлугъуна уа чыртда ушамайды. Поэтни сезими мугурлукъ тюлдю, къайгъырыуду. Кеси да геройну къайгъырыуу тюл, анга къайгъырыу. Герой а салкъынды. Алай бла «орус наратла шууулдай» деген образ кесини жангылычларыны джазыуларына къайгъыргъан Ата джуртну символуна дери ёседи. Ол, оркестрде баш инструментча, назмуну саулай музыкасын алыб баралды — бир шош бола да, суратланган хал бир бетли болуб къалмай, кёб тюрлю, кёб ауазлы болгъанын чертдире, бир да жангыдан кёлтюрюле а

къалгъан ауазланы тегерегине джыя, баш мотивни айыра.

Назмуну ритмасы да бу образ бла джюрютюле, аскер колонналары узакъ джоллада бир маталлы, аууруракъ аякъ алыуларыча, болады.

Патриотлукъ, кишилик деген сёзле айтылмагъандыла. Назму уа поэтни келюнде Россияны аты бла байламлы джарыкъ сезимледен, адамлыкъ сакълаудан туугъанды; назму къошакъсыз, махтанчакъсыз джигитликден, кишиликден толуду.

Алай кенгди назму бирден кёргюзтюб, къозгъаб къойгъан адам оюмлары, сезимлени, халлары болуму; алай уллуду поэтни назму джорукъгъа салынган келге келтириу, кезге кёргюзюу шартларыны кючу.

Назму бла джазсала, адамны ичги джашаууну дуня болумуну да биргелей эсебсиз кёб тюрю халларын кёрген, сезген этесе.

Огъай, чырта «сыйдам тауушлукъ амалтын» джазмайдыла назму бла.

1966.

лет культура. Искусствода хар заманда да генийле, уллу не орталыкъ фахмулула боладыла. Адам улуну художество оюмуна кесинги юлюшюнгю къошар ючюн, амалсыз гений болургъа борч тюлдо. Тюз фахмуланы кёбдю айырма ишлери. Биз айтыргъа излегенни магъанасы — литература ишге тынч кёзден къарамазгъа, хар автор чыгъармасын **керти искусствону ёлчеси бла ёлчелерге**, кёб ишлерге, юренирге, юренирге, юренирге деб олду.

Поэтни фахмусуну кючюн, творчествосуну магъаналылыгъын заман ачыкълайды. Алай а кюру биринчи 9—10 назмусу, ол огъай эсенг джангыз бир назмусу да ачыкълайды поэтни. Джаш къарачай поэтледе онушар назму джазмагъан болмаз. Аланы бир бёлеги чыгъармаларын джыйымдыкъ китаблада басмалайды, бир къаууму уа энчи китабчыкъларын да чыгъаргъандыла. Не келсин, кеслерини энчи ауазлары эштилмейди, халилери айырылыб танылмайды, кёб назму эсингде къалмайды, аланы къайсы автор джазгъанын биллик тюлсе.

Некди ол алай? Аны чурумлары талайдыла, барысы да бир-бири бла байламлыдыла.

Баш чуруму — затха терен оюм бла къарай, чыгъармасына тыйыншылысыча багъа бере билмеу, кесини ичги сезимини кючюн тергеялмау; ишлеген ююу кесине алтын тохана кёрюню...

Бу болум искусствону, философияны, социологияны историясындан билим кемлик этгенинден, поэт А. Адалис таб айтханча, джазыучуну «башына... «джюрегине» дуниягъа белгили генийлени ишлери, кёб джерлени унутулмазлыкъ пейзажлары, ёлмезлик адамланы сафлары, километрле бла китабла сыйыныргъа керекдиле. Ол дунияны сынамын кесине сингдириб, аны кесини сы-

намы кибики этерге керекди» дегеннге эс бѐлмегенден болады.

Къарачай джазычуланы бир къауумунда аллай акъыл джюрюйдю: «классикледен юренирге неге керекди, биз генийле тюлбюз, алача джазаргъа къолубуздан келлик тюлдю, сора — кесибизни нек къыйнаб кюрешебиз»...

Адам улу джаратхан уллу культурадан айырылмакълыкъ адамны ичги джашауун джарлы, оюмун болумсуз, эстетикасын сочъур этмей амалы джокъду. Аллай адам башхаланы юреталлыкъ тюлдю, литературагъа да къошарча джугъу джокъду аны.

Ол белгили затланы къайтарыб айтады, аны кѐзюне уа ала кесиникилеча кѐрюнедиле. Аны къаламындан чыкъгъан затла джансыз, магъанасыз, бир бетли боладыла.

Ол джаны бла джаш поэтлерибизни кѐб назмулары, литературада айтылыучуча, «критикадан энгишгедиле», асыры къарыусуздан анализ этиб айланырча тюлдюле. Ала риторикадыла. Аллай чыгъармаланы юсюнден сѐлешген заманда, керти поэзиябыз болурун сую эсек, джазгъанла да поэт болургъа излей эселе, джазычула, басмачыла окъуучула да риторикагъа ачыкъ уруш ачаргъа керекдиле.

Композиторну таууш сезиюу болгъанча, поэтни да сѐз сезиюу болургъа керекди. Бир сѐз кѐб тюрлю сѐз тутушланы ичинде джылтырагъан да, мутхузланган да этеди. Керекли джерине салынса, джангыз бир сѐзню да кючю бек уллуду. Джазычуну борчу — ол сѐзню табыу, анга тыйыншлы къуллукъ этдире билиу.

«Хар джазаргъа тыпмашхан излейди сѐзню», — декликле болурла, алай а бир къауум автор ол керекли сѐз-

ню орнуна, анга къаршчы сѣзню табады, сѣз излеу джолу тюз тюлдо.

Поэзияда сѣзге башчылыкъ этген оюмду. Назмуну джазаны аалы бла поэт не затны, адамлагъа къаллай оюмун айтыргъа излегенин кесине ачыкъ этерге керекди. Андан сора — ол оюмну не къадар кесгин суратлагъан сѣзлени, сѣз тауушланы излерге.

Оюмну туугъанындан суратланганына дери джолуну юсюнден В. Маяковскийни «Назмунаны къалай этерге керекди» деген статьясында таб айтылгъанды.

Бир къауумла, назму ишлениб бошай кетгинчи, аны «башда» джюрютедиле. Башхала кесек-кесек таб келген сѣзлени, рифмаланы, джарым, сау тизгинле болсала да, алгъа назмуну ахыры не ортасы, артда аллы келсе да, къагъытха тюшюре барыб, ритмасын «ёлчелеб» кѣрюб, ызы бла къалгъан джерлерин джарашдырадыла. Асламысына экинчисича этедиле, ансы насыблы табылгъан кесгин сѣзле, образла унутулуб къалыргъа да боллукъдула.

Къалай болса да, оюм «бишген» этеди, ол аллында аз-буз кесин билдире башлагъан зат болуб, акъырын, тубан чачылыб кѣк чууакъ болгъан маталлы, ачыкъ болады. «Башымда бир зат айлана турады, не болгъанын а алкъын билелмейме», не да — «бир тизгин джарты хаман тилими учунда айланганлай турады, арты не боллукъ эсе да», — деб поэтледен былай эштириксе.

Оюм «бишгинчи», иннетинг кесинге ачыкъ болуб бошагъынчы, эсинге тюшгенлей, олтуруб назму джазыб башламакълыкъ, болмазлыкъ чотду, «къарыусуз дыгаласды». Аллай авторну азабы, творчествону азабы тюлдо, авторну къарыусузлугъун, поэтден эсе рифма къурашдырыучугъа ушашлыгъын танытады. Ол кѣзлерин къысыб атлайды, аягъын къалайгъа салырын билмейди,

сѣзню кючлююлюгю бла къарыусузлугъун ангыламайды; рифманы къучагъына бередиде кесин, сѣзню асылын, хазнасын излерни орнуна, рифманы келишдирирге кюрешиб башлайды.

Аллай авторла бир-бирде сѣзню магъанасын тас этген огъай, стилистика халатла джибередиле джазгъанларында. Грамматика асхагъан джерде уа, поэзия къайдан болсун.

Поэзияда бек уллу эс бѣлюнюрге керекли соруу — **поэтлик образладыла.**

Метафора, тенгleshдириу, эпитетле поэзия суратлауда биринчи амалладыла. Алай а алагъа тыйыншлысындан артыкъ къызыныу ариулукъну сездириуню дуппукъландырады. Аны тышында, поэтлик сыфатла къуру да амалсыз керекли болуб турмайдыла — аласыз да боладыла бек айырма поэзиялы назмула. Керти поэзияда болум алайды.

Джаш къарачай поэзияда бу иш кыйыныракъды, «къатышыбды». Былайда сѣз поэтлик тропланы асыры кѣб джыйгъанда да тюлдю, алгъы бурун аланы къаллайла болгъанларындады.

Метафораланы, тенгleshдириулени, эпитетлени хайырландырыуда эки терс джол орналгъанды.

Бири—джаш джазыучула назму поэзиялы, айтыргъа, иги назму болур ючюн, анда не къадар ариу, омакъ сѣзле болургъа керекдиле деген мурат бла, кертиси уа поэзияны къатына да келмеген магъанасыз айбат тропла къурайдыла. Сѣз ючюн, поэтни усталыгъыны юсюнден былай джазылады:

Джюрегинден къайнаб чыкъгъан оюмну
Бармагъындан акъ къагъытха тамызыр.

Эртденги чыкыгъа тийген кюн таякны юсюнден, — «Алтын отча, уакъ-уакъ къалтырайд, къобан сууну суратлар муратда — «накют налмаз тазалыгъынг, кѣз къаматад ариулугъунг», къобуз согъады дегенни орнуна — «тиекледен татлы макъам сыгъаса» д. а. к.

Кертили, поэтик тропла бир-биринден узакъ магъаналаны, болумланы, суратланы джуукълашдырыудан къураладыла. Алай а не тукъум узакълыкъланы да джуукълашдырыб барыгъа болмайды, была адам улуну керти сынамларындан тууадыла. Ол себебден бу иште кеси джанындан чыгъармакълыкъ — искусство джорукъланы ангыламагъанлыкъды, тилге байлыкъ, суратлау кюч бермейди, аны «сакъат» этеди. Сѣз ючюн, адамны оюму «бармакъларындан къагъытха» къалай «тамар»?!

Тропланы джюрютюуде экинчи терс джол — джаш джазычуланы тиллеринде тебленнген, штампы сѣз тутушланы мардасыз кѣблюю. Ала сау системадыла къарачай поэзияда — къансыз, джансыз, мутхуз, бир бетли, «ишлемеген» сѣзле. Халкъны (авторну кесини, не къралны да аны кибик) къууанчын айтыргъа излей эсе — «къанат битгенди», история ишлени, халкъ уллу багъа берген белгили историялы адамланы, суйген къызыны ариулугъуну юсюнден — «нюр тѣге», «джюрегиме джазылгъанды», «хурмет чача», урунганланы джегиучюлеге, — «къан ичген гыбыла», октябрь революцияны юсюнден — «джарыкъ Октябрь», «дунияны джарытыб», къыйынлыкъланы, азабны, къайгыны кѣргюзюрге излей эсе — «эрийди джюрек», «санларым къара кюйер», суймекликни кючюн кѣргюзюрге излей эсе — «суймеклигим джюрегимде къайнайды», «кюеме, джанама, эрийме» дейдиле. Дагъыда бир «сынджыр» — Кавказны (Къобанны) сууу—«бал суу», ингир,—«салкъын», аяз—

«салкъын», джырла — «сеир», джюрек — «джаш», «ёхдем», умут — «таза», къыз — «джарыкъ джулдузча», «айгъа ушаш тюрсюнюнг», «къаракъаш» (андан да ала-мат! «къапакъашчыкъ»), «дугъумкёз» болмай а не ма-дар! «субай санлы»; джаз келгенни суратлай эсе — «джер чагъыб, джашнаб джаб-джашил кийди» д. а. к.

Бу стандартла, къарачай поэзия туугъан кюнден башлаб, бир жангы сезим, жангы магъана бермеген-лей поэтден поэтге, назмудан назмугъа кёчюб барадыла. Эслеб къарасанг — быллай тенгleshдириулени айтыр ючюн, чыртда поэт болургъа керек тюлдю.

Ала назмугъа, авторла умут этгенча, къууанч неда ачыу кюч бермейдиле, дамсыз, къургъакъ, къууанчына джарсыууна да ийнандырмагъан, ётюрюк джырлау — ышаруу, аны кирик да джылау, тыхсынуу боладыла.

Мынга формализм дейдиле — формасына, «тыш къа-бугъуна» къайгъырыб, аны кёзбау омакъ этерге кюре-шиб тургъаннга.

Формализм — поэтлик сынамы аз болгъандан, джаш-лыкъдан, неда эстетика сезимлери къыяулу болгъан-дан, а. д. — керти ариу бла джалгъанны (сёз ючюн, орусда «хар джылтырагъан бары да алтын тюлдю» деб айтыу барды) айыра билёлмегенликден чыгъады. Керти поэзияны шарты—къошакъсызлыкъды.

Пушкин ана литературасына берген эм улуу юлюш-лерини бири, аны керексиз айбат, кёлтюртюу сёзледен тазалагъаныды. Критика статьяларында ол кука сёзлю-лени хиликге этиб джазгъанды. «Бу адамла ёмюрде тенглик демезле, анга къошмай: ол сыйлы сезим, на-мыслы оту бла д. а. к. Эртденбла эртде дерге керек эсе, ала уа: «Чыгъыб келген кюнню биринчи таякълары кёксюл кёкню шаркъ джаныны къыйырларын джылтыра-та башлагъанлай дейдиле.—Ах, къалай жангыды бу, бо-

ла келмеген айтыуду! Да бу джангыз узун болгъаны ючюн иги болур».

Кесини назмуларын джарашдыргъан заманда уа былагъа алгъы бурун (джангы джазгъан заманында) кирген кѣлтюртюу сѣзлени кѣоратыб тургъанды; аны творчивосун тинтгенле, поэт черновикледе сыфатланы кѣб бузуучу болгъанын, ишни этнуую, тюрю-тюрю болумланы (джашау эм адамны ичги болумларын) суратларгъа эсеб болгъан этимле бла атланы сюйгенин айтадыла.

Илмуну ангылауну джоругъу ангы блады, искусственно ангылауну тамалы ассоциацияладыла. Ассоциацияла уа кеси джанынгдан чыгъаргъан оюнчакъла бла джасалыб туумайдыла. Кеслерине окъуучуну сезимлеринде джууаб аллай назмула табадыла, кѣошакъсыз, керти адам сезимлери болгъанла.

Пушкинни белгили тѣрт тизгининде:
Не барды сеннге мени атымда?
Ол ёллюкдю, мыдах шууулдагъаныча
Толкъунну узакъ джагъагъа чайпалгъан,
Сангырау чегетде кечеги тауушча.

Хар неси болмагъанча бошду. Бир «ариу» сѣз табмазсыз. Тюз ушакъда кеси аллына келген кѣысха джууабчыкъ. Алай а кѣалай кесгин айтылгъанды поэт кесини ол тиширыуну джюрегинде кѣб сакъланмазлыгъын сезгени, кесек мыдахланнганы, аны бла бирге сыйын тюшюрмечю халиси болгъаны. Кѣалай туура табылгъандыла эки тенглешидириу: «мыдах шууулдагъаныча толкъунну, узакъ джагъагъа чайпалгъан, сангырау чегетде кечеги тауушча».

Быланы алай тыйыншлы джерде эсге келтириб хайырландырыр ючюн, табигъатны кесинден эшитиб, билиб

турургъа керек эди. Была «хауадан алынмагъанладыла», Пушкинни джангыз кесиникиледиле, авторну сезимге, сёзню магъанасына уллу сакълыгъы болгъанын танытадыла. Андады быланы кючлери.

Ма дагъыла башха — поэтик образлары болмагъанлай, кечеги тау ёзенни сураты ачыкъ кёргюзтюлген, къадар джерде кенгликни, тегерекде джан болмагъанлыкъны сезген джолоучуну халы ангылатылгъан тизгинле:

Къоркъарчад, эригесе.
Адам джангы тюшген джер,
Джол, кече къалыу.
Тарды, тылпыуунг тыйылгъанчад,
Кийик ёзенде —
Къуру булутла бла къар.

Мындан сёзге къызгъанчылыкъны, сёзню кёб этмегенликни, «ариуун» джюрютмегенликни табарыкъ тюлсе. Ангылатылгъан а кёб. (Амал алай болуб, Пушкинни подстрочно да кёчюрдюк; назмуларыны магъаналылыкълары дагъыда билинеди).

Къошакъсызлыкъ халкъ ангыны, халкъ творчествону да шартыды. Художество сёзге халкъ оюмлу къарайды, уллу багъа береди; творчествода кукалана турургъа джокъду аны оош заманы. Халкъ творчествода бир джерде да алдаулукъ къызыу, учунуу, назмуну джасандырыу кёрлюк тюлсюз.

Къарачыгыз, бу юй турмушну ачыкълагъан, эски къарачай джыргъа. Къалаи бош айтыду, къалай керти суратлайды джашауну болумун, ийнандырады окъуучуну:

Къар джауады, борайды,
Ханны неси къорайлы:
Тоханада джукълайды,

Къатыны ачха санайды,
Къызы башын тарайды,
Джашы эсириб джатады,
Къулу эшикден къарайды,
Отунчусу сарнайды,
Суучусу да бузлайды...

Былайдагыча саулай назмуда бир тюрю баргъан (сквозная рифма — аааа) къарачай поэтлени назмуларында аз тюбемейди. Алай а асламысына ол назмуну магъанасына керекли болуб, анга бойсунуб къуралмайды, автор кеси эслемегенлей, бир-бирин «тартыб» тизилиб баргъан. энчи магъаналары болмагъан ушаш тауушладыла. Бу халкъ джырны, не къалгъан суратлау амалларын, не магъанасын, темасын, жанрын эсге алмагъанлай, къуру тыш кёрюмдюгюне ушашдырыду.

Ишге бёлюннген эси,
Джашнаб ёсген хар неси,
Бу джерлени иеси
Урунган халкъды кеси.

(Семенланы Азрет).

Штамплы кёлтюртю сёзле, хар школьник да билген лозунг рифмагъа салыннгандыла. Бу халкъ творчествону формасында джазмакълыкъ тюлдю, стилизацияды.

Поэт джазгъан хар сёзюню магъанасын толу сезе билсе, ариу, керексиз айбат сёзлеге алданныкъ тюлдю. Къагъытдан этилген гокка хансланы джарыкъ, кёз алдагъан бояулары, эстетика сезими болгъан адамдан аланы ётюрюк зат, джансыз болгъанларын джашыраллыкъ тюлдюле. Сёз да алайды.

Джаны болгъан керти ариулукъну сезе билмекликде, къошакъсызлыкъда, кесине зор этмей, кёлде болгъанны ачыкъ айтмакълыкъдады башха къарачай поэтни тизгинлерини магъана эм эстетика кючлери:

Къачда джаз болуб кёргенмиди
киши?
Мени къачым а болду меннге
джаз.
Къоркъуб сакълаем, ышармай
тишим,
Джетед къачым деб, кёлюм
болуб аз.
Алай а къачым келди суююнюб,
Ханс ийис алыб, джашната,
джашнай,
Энд къач келлик тюлд,
къашларын туююб —
Болад къачдан да, джаздан да сора
джай!

(Байрамукъланы Халимат).

Кертиди, эки сёзюн «ишсизге» санайбыз—«джашната, джашнай». Джаш поэтлени бири, Къобанланы Ахматны, эки башха тюрлю назмусун тенгleshдиригиз. Биринчиси «Гокка хансчыкъ».

Автор, тансыкъ болуб, гокка хансчыкъгъа келеди. Гокка хансчыкъ ёсген джерлерине да къууат сала, кеси да джашаугъа къууаныб ёседи. Алай а аны юсюн басхан джюк асыры аур болду, муну кёлтюрюрге джакъсыз джанны, тири болса да, джетмеди къарыуу:

Джелде болмады
Чыртда арыу,
Сенде къалмады
Бир да къарыу

Сызгъырыб урду,
Джюрексине,
Учуб кетдинг
Биргесине.

Автор гокка хансчыкъны джазыкъсынады:

Эслемедим, къайры кетдинг,
Джюрегими салкъын этдинг.

Неллей бир джазылгъанды — джырланнганды гокка хансланы юсюнден! Мындан кѣб джюрютюлген образ болмаз дерчады. Дагъыда бу гитче чыгъармачыкъда энчи джангылыкъ да, халаллыкъны джылыуу да барды.

Назмуну, абстрактлы омакъ сѣзлюлюкледен айырылыб, кесгин философиясы барды. Ол — огъурсуз кючню керексиз, чурумсуз къатылыгъы, аны джашаугъа уллу зараны, мыдахлыкъ салгъаны. Джазарны аллы бла, автор бу оюмну кесине туура, ачыкъ этгенди. Туура оюмну юсюнден айтыллыкъ сѣз да туура болады. Назмуну тили да (саулай бирча таза болмаса да) алайды.

Ахматны экинчи назмусу уа бир да эсде тохтамайды, былай деб адам адамгъа айтырча магъанасы джокъду.

Сынташынга ёлмез атынг джазылыб,
Харифлери, алтын кибик, джылтырай,
Тегерегинг гокка ханс бла джасалыб,
Турадыла, дарий кибик, къалтырай.

Назму Лермонтовгъа аталгъанды. Аны фахмусуну кючюне разылыгъын, бюсюреу этгенин билдире джазгъаны да хакъды авторну. Алай а къалай сууукъдула бу тизгинле, къалай узакъдыла поэзиядан.

Назмуну атында айтылмаса, биз муну Лермонтовну юсюнден болгъанын да билаллыкъ тюл эдик. Нек дегенг, автор анга дери къб кере джюрютюлген, тебленген, асламысы уа, таб биринчи кере айтылсала да, магъаналары болмагъан сёз тутушладан къурайлы назмусун: «ёлмезлик атынг, харифле — «алтын кибик джылтырай», гокка хансла—«джасайдыла» нени да, «чайкъалалла» ала неда «къалтырайла «дарий кибик» д. а. у.

Башха авторланы да къбюсюню белгили адамлагъа аталгъан назмулары тамам бу неда былагъа ушаш сёзледен къураладыла.

Терен алджайдыла поэзиягъа къаллай эсе да бир «мийик», биз сёлешген тилден башха тюрлю «ариу» тил керекди деген умут бла аны «кёлтюртюрге» кюрешгенле.

Къарачай поэзияны тилин штампы сёзле (сёз тутушла) бла, аланы игиге тергеб, алагъа ушатыб джаш поэтле кеслери джанларындан чыгъаргъан магъанасыз кёлтюртюю сёзле кючлемеклик бек уллуду. Былайда уллу тазалау иш керекди. Аннга, Пушкинни юлгюсю бла, джансыз сыфатланы къоратыудан башлаб, поэзияны керти мийиклигин кёзбаулукудан айыра билирге кюрешген джараргъа болур.

Бизге литератураны ишлеу материалы, М. Горький айтханча, «биринчи элементини» — тилни — юсюнден къбюрек эм къатыракъ сёлеширге заман джетген огъай, озуб барады, литература джарсыды.

Тилни таша кючю, миллет культура

Бармыды къарачай тилни суратлау кючю? Алай деген неди? Иги да болады — хар миллет тилни кесини энчи байлыгы барды,—деб, философия джорукъла бла къарасанг, быллай таукел джууаб этерге тыйыншлыды.

Алай а... тилни бусагъатда болумуна кёре уа, — къайдады да сора ол байлыкъ? — деб кеси-кесинге сорурча—сагъышланырчады.

Эшта, дуня аламаты ол эсе да, кюбюрге урулуб, бастырылыб тургъан затны ариулугъуна киши ийнанмаз, къууанмаз. Тилни байлыгын ачыкъ этген, аны сыйын (аны бла бирге миллетни сыйын) кёлтюрген, миллетни акъылыны, халисини, культурасыны болумун кёргюзген—литературады (алгъын халкъ аууз творчество болгъанча). Айтыргъа, хар миллет башха миллетлени арасында литературасыны (музыкасы, театры, башха тюрлю искусстволары да аны кибик) бетинден кёрюмей амалы джокъду; уллу литератураны, искусствону болдургъан миллет — болумлу миллетди, ол бютеудуния халкъла арасы искусство байлыкъгъа кесини юлюшюн кьошады. Миллет ол заманда белгили болады, ол заманда багъасы чыгъады аны.

Бизде уа интеллигенция (он классны кючден бошагъанла да анга къошулуб) — «оу, къарачай литературамы, къарачай джыр, театрмы...», — деб селеке этиб сёлешгенлерин къайсы бирибиз да (кеси-кесибибизден джашырыргъа кюрешмесек) билебиз.

Быланы къаууму да алджагъанлары хакъды: тилни билгенни хайыры болмаса, хатасы барды деб ким айталлыкъды? Билге эдик хар бирибиз къарачай тил бла орус тилни юсуне тёртюшер-бешишер башха тил!

Бир тил бирисин бай этеди, бир тилни толусу, терени бла иги билген, башха тилге да дженгил тырмашады, аны къуралыу джорукъларын, грамматикасын, деменгили ангылайды.

Къарачай тилни иги билгени (башха чуруму болмаса) орус тилни билирге чырмау болуб джарсыгъан да кёрмей барабыз. Къарачай тилни окъургъа ыйлыкъгъанланы арасында уа школда заманларында орус тилден диктантлары, сочинениелери устазны къызыл къаламындан, сырт къачхачладан джасалгъанча, «джасалыб», институтну бошагъандан сора да джазгъан къагъытлары школ устазларын кюсерчала аз тюлдюле.

Интеллигенцияны алгъа атлагъанлары уа ол сансызракъ кюлюмсюрегенлерини орнуна, билимлерин саудан ёлю этиб турмай, къарыуларына кёре (профессиясы къаллай болгъанына къарамай) миллет культурагъа бирер дагъан болургъа кюрешселе, халкъгъа хайыры (мюрзеу сабанны хайырынлай бююн-бюгече кёрюнюб къалмагъанлыкъгъа) боллукъ эди, кеслерини да фахмулары ачыкъланлыкъ эди.

Ким биледи, аланы араларында фахмулу джазыучу-

ла, артистле, режиссерла, композиторла д. а. к. бар эселе уа.

М. Лермонтов, Л. Толстой аскерчиле болгъандыла, Чехов — врач; Шевченко бла Шаляпин — окъуу алыргъа амаллары болгъан огъай, бюгюн ашасала, тамблагъа ушхууур табмагъан, мюлкню орнунда джюрю-тюлген крепостной эллиле эдиле.

Бусагъатда уа бизни къралда (аны тышында да) литератураны, искусствону белгили кзуллукучуларыны арасында анга башха профессияладан кечгенлени санын санагъан алай тынч иш тюлдю. (Сёз ючюн, Чингиз Айтматов — агроном, А. Вознесенский — инженерликге окъугъан, В. Панова — врач, Клаудие Кардинале — белгили италиян кино актриса — устаз д. а. к.).

Къарачайда уа врач композиторлукъгъа кечген огъай эсенг, институтлагъа джангы кире, профессияларын энди сайлай айланганла да искусствогъа бармайдыла.

Нек? Дуппукъмуду къарачай миллет? Джокъмудула фахмулула?

Джокъмуду сау миллетни алай болургъа амалы. Башха институтлада окъуй тургъанланы, неда бошак чыкыгъанланы ичинде, — «мен драма артист боллукъ эдим», «мен художник болургъа деб тура эдим», «кесими муратымы сорсагъыз а, скрипач боллукъ эдим», — деб, джюреклери тартханнга термиле къалгъанланы эшитесе.

Къаллай сюйсенг, аллай окъуу алыргъа, фахмунгу ёсдюрге бизни заманыбызда ёлчесиз эркинликни, тюрлю-тюрлю амалланы айтмай къоякъ — мынга сёз табхан бизде къой эсенг, бизге джау тыш къраллада да джокъду.

Неди да сора Қъарачайны искусствосуну «сабийликден» чыгъалмай тургъаныны чуруму? Миллетни санына кёре, къралда баш окъуу алгъанланы проценти Қъарачайда бусагъатда бек уллу болур. Институтха кирлик сабийлери болгъан ата-анала алагъа окъурукъланы кеслеринден эсе бек къайгъырадыла десек алджамазбыз.

Болса да, Қъарачайгъа ким эсе да борч салгъанча, барысы юч профессиягъа къадалыбдыла — устаз, дохдур, мал дохдур; арт кёзюуледе инженерлик бла юридикский кёшулгъанды.

Искусство уа... тиширыулагъа болмай эди да болмай эди: аланы атлары «масхара», эркишилеге да болмайды ансы: быланы атлары «кызтеке».

Нек?

Агроном, устаз, врач, инженер д. а. к. болалмазлыкъ (керти бир акъылы кыялулудан башха) джокъду. Джазыучу, сурат салыучу, артист, композитор болуб а хар ким да баралмайды, къуру андан да оюм этерге, андан билирге керекди быланы сыйлы квуллу къ болгъанларын.

Қъарачай халкъ акъылсыз, табышсыз халкъ тюлдю, ётюбюз а уллуду, сёлешсек, махтаннганыбызгъа киши джетмейди.

Қьолдан келген а? Ишибиз а? Небиз бла махтанырчабыз?

Хо, мал кюте, сабан сюре билебиз. Бизден къалгъанла уа бизден аманмы мюлк джюрютедиле?

Адам ашарыкъдан бла киерикден сора зат излемесе, анга адам деб нек аталады да?

Бурунгу кийик адам да дорбунлада джашагъан, юсюне джануар териле къаблаб айланнган заманында

да сурат салыргъа тырмашыб тургъанды (дорбунланы къабыргъаларында).

Ишинден солуу: ойнау, джырлау, кез ачыу — адамны ёмюрледен бери джол негериди.

Къарачайда кино, театр болмагъан заманлада «эрик-генлик» тойла этиб, тюрлю-тюрлю оюнла чыгъарыб тургъандыла да. Музыкасы да хазна болмагъанлай (аны орнун эжиу тутуб), джырлаб тургъан эркишиле (кеслери да джыллары келген) «къызтеке» болмай, энди сценада, радио бла джырлагъан къууанчлы джаш адамла нек харам боладыла?

Не уа ол замандагъы къызланы ийнарлары уа?!

Къарачай къыз къобузгъа уста болса, аны аты айтылыб, чакъырылыб барыб, танга дери той этдириб тургъанды да! Энди къобуздан да маджалыракъ, саулай джер джюзюнде миллетле бары багъалатхан, мардасыз бай, ариу тауушлу пианинода, скрипкада согъаргъа юрениб, кеси бла къалмай, миллетини атын айтдырса, «масхара» нек болады?!

Кино (неллай бир юйде телевизорла да бардыла), театр кёрселе, анда ойнагъанланы артистле болгъанлары да, бедиш-сёгюш этерлерин да унутуб, баш атыб къарайдыла да. Бизни къызланы, джашланы аллай уллу ускуствогъа усталыкълары джетерик эсе, анга къууаныр, сый берир орнуна, сындырыгъа нек керек болады?

Халкъны адети, халкъны психологиясы тюлдю, бу халкъгъа заран салгъан къарангы ыйлыкъмышлыкъды.

Халкъын сүйген — аны артына тартарыкъ тюлдю, ёсерин излерикди.

Алай а, башха джаны бла — «балтада да, сабда да бар» дегенлей, искусствону ишчилеринде да барды гюнах.

Кюч саулай салынмай, джарым кюч бла этилген иш,

толу иш тюлдю, джарым ишти. Бизде уа аллай «джарым ишле» аз тюлдюле.

Орус тилде окъугъан сабийле (орусу башха миллети да), орус литератураны окъуйдула дегенликге, эслеб къарачыгъыз, ол литератураны къаллай бир болгъанына: 9—10 джазыучуну бирер-экишер чыгъармалары. Союз республикалада ана тилде окъугъанла да аны кибики.

Болгъа эди къарачай литературада да аллай 6—7 джазыучу, таб ала школлада окъулмасала да, сабийле уллула да къарачай тилге «къол силкселе» кёрюк эдик.

Нек болургъа болмайды бизде аллай джазыучула?— Халкъланы фахмулары башхамыдыла?!

Ала уллу миллетле эселе, биз аз эсек, анга кёре аланы джазыучулары да кёбдю. Алада джюзле бла саналгъанладан школда окъулгъан 6—7-си саулай. Қъарачайда болса сеирми эди? Аланы тамада тёлюлеринде мастерлерича болмай эсе да, бизни литература къуралгъан кёзюуледе джаза башлагъанларына, таб литературага арт 20—10 джылда киргенлерине джетишсе уа бизни литература.

Башха искусстволула уа?

Болгъа эди, сёз ючюн деб айтыргъа, Иннокентий Смоктуновскийча (Гамлетни ролюн ойнагъан), С. Зарариадзеча («Солдатны атасында» къартны ойнагъан), Муслим Магомаевча эки-юч артистибиз. Не барыб тохтагъан бедишчилерибиз да, аланы «къызтекеликлерин» терк унутуб, ауузларына къараб къалыр эдиле. Не уа Махмуд Эсенбаевни юлгюсю бизге джукъ ангылатмаймыды? Тутхан ишине джанын бермеклик, кишилики, тириликки быланы быллай адамла этген. Кертиди, М. Магомаевни ауазыча ауаз аз насыблыга бериледи, алай а

«ауазыбыз, фахмуруз барды» деб, сыртларындан тюшюб турсала, ала аллай артистле болалмазлыкларына тушман дау табсын! И. Смоктуновский а институтну бошагъанында, негерлерини арасында асыры айырылыб танылмагъан артист болуб, ишге Махачкъалагъа джиберилген эди. Энди уа — Ленинни премиясыны лауреаты!

Кёб джылланы ичинде кюнден-кюннге тохтаусуз ишлеб, усталыкъны джолун излеб, къармаб, устала бла танышыб, дерс алыб, алай чыкъгъанды артист ол мийикге. Бусагъатда ишлегени да алайды.

Бизни поэтлерибиз, рифма излей, кечелени джукъламай, ашыргъанларыны хапарын айтыучудула (назмуларында).

Бир джаны бла—кертиди, рифма табар ючюн къыйналмай болмайды. Башха джаны бла уа, — ишни эбине тюшмеген эсенг, — материалынг джокъ эсе, — бир да аямай джукъламай тур, литератор болалмазса.

Къуру областны тар чегинден ары ётмегенлей, тегерегине къараб, кесинден алгъа атлагъан хазна кёрмей, кеси-кесине къууаныб тургъанлыкъданмыды, уллу кёллюкденмиди, эринчекге тартханлыгъыбызданмыды, не джашырыу, бизде, уллу юлгю алыб, керти искусствогъа таяна, ишлеген хазна тёре тюлдю. Асламысыны «къадау ташы» уа—диплом, (тюзюн айтсакъ, бизни заманда диплом алгъанны не аз махтаныр заты джокъду. Анча джылны уа окъуб, дипломну ызындан башланган ишинги — не тукъум профессияда да — къалай баджараса, культуранг къалайды? — Андады сёз).

«Халкъ къаджыкъмай ишлеген», «хорламланы къатлагъан» деб, къарачай поэтле къызыу-къызыу айгадыла. Литературабызны, искусствобузну болумуна къарасанг а, быланы къуллукъчулары, халкъ кеси ишин ба-

джаргъанча, асыры «хорламланы къатлайдыла» деб киши бегиталлыкъ болмаз...

Талай джылны мындан алгъа Биджиланы Асхатны орус тилден кѣчюргенлерин окъугъанымда, сейирсингеним эсимден кетмейди. Андан бери аланы кѣб кере къайтарыб окъугъанма, хар джол сайын биринчи сенр-сингениме тюзлей къала, бегигенден-бегий барама.

Къарачай тилни дуния юсюнде эм бай, эм къыйын тиллени бирине саналгъан орус тилге, аны ичинде да Лермонтовча устаны, «Демон» кирик шедеврине тенглик кючю бар кѣреме деб — ма быллай уллу оюмну белгилейсе Асхатны ишинден.

Къаллай джорукъладыла Асхатны быллай уллу хорламгъа тубетген (аны бла бирге оригиналны авторуну усталыгъыны джорукълары да)?

Кавказы, таурухда айтырча, ариулугъу кѣлюн учундурмагъан бирда хазна адам болмаз. Сынамсыз поэтле (таб проза бла джазгъанла да) бу учунганлары бла ол ариулукъну айтыб — адамгъа ангылатыргъа «тюз сѣзле» кѣллерине джетмей, «эм ариуун, эм сейирлигин» айтыргъа кюрешедиле да, ариу суратны, ариу тилни орнуна, дауур-суююр, къычырыкъ болуб къалады.

Быллай чыгъармаланы окъусанг, Чеховну «Ионыч» деген новелласындан бир эпизод таймаздан эсинге келди: «Екатерина Ивановна олтурду да, эки къолу бла, клавишлени урду; аны ызындан, олсагъатлай, дагъыда урду, саулай къарыуун салыб, дагъыда, дагъыда; им-башлары, кѣкюреги титирей эдиле аны, ол а къарышыб, хаман бир джерге ура эди, алай бла клавишлени рояльны ичине батдырыб къойгъунчу, тохдамазча кѣрюне эди. Къонакъ юй гюрюлдеуден толду; болгъан бары гюрюлдей эди... пол да, потолок да, мебель да... Мынга

тынгылай, Старцевни кёзюне: мийик таудан ташла кьюу луб келгенча, алай кёрюне эди; кьюуладыла, хаман кьюуладыла, ол да ала кьюулгъанларын бир дженгил тохтатха эдиле деб анга талпый эди».

Екатерина Ивановна уа музыка согъама деб тургъанды, хариб. Аламат сокьдунг деб, махтайдыла тегерегиндегиле, аны «саулай тюрсюнюнде, санларында херлам джазылыб эди».

Сёзге, тауушка аны джюреги сангырау тюл эсе да, устазы кюлайсыз болгъанды, эстетика сезимле терсине бурулгъандыла, бузулгъандыла.

Поэтге (хар творчество ишчиге) бу эм кюркьюулу халды; кесинге устазла сайлай билирге, сени махтагъанла да кимле — аланы культуралары, билимлери кюлай болгъанын унутмазгъа да керекди.

Лермонтовну поэмасында уа Кавказы суратланганына кюарагъыз:

Бираз арлакь озгъанында,
Кёргенди таула арасында,
Кюлан кюйюзча, джайылыб,
Брджылары айырылыб,
Тургъан гюрджюлю джерлени,
Сылгъыч мийик бусакъланы,
Езенлени, кюулакъланы,
Таракь таула этегинден
Саркыгъан чокъуракь кёк сууланы,
Гокка хансланы тюбюнден
Джырлаб тургъан булбулланы.
Чырмауукь ханс басыб тургъан,
Тюбю салкын чырпыланы,
Кюн иссиден бугъуб тургъан,

Дорбунлада сакъ буулары.
Кёргенди ол чапракъланы
Шыбырдаша тургъанларын,
Джюз-минг тюрсюнлю хансланы
Солууларын алгъанларын,
Кёргенди ол тюш заманда
Булутсуз исси кюнлени,
Мылы тартыб тургъан анда
Къалын чыкълы кечелени.

«Ах-ох!» да джокъ, «тулпар», «ёхдем» да джокъ, «дарий», «джибек», «алтын», «кюмюш» да джокъ, сурат а алай кертиди, алай кескинди, кесинг юсюне къараб тургъанча. Кеси да джангыз сурат болуб къалмай, Ибилис акъырын, ашыкъмай, тау джерлени башы бла учуб айлана баргъан заманда, мийикден узакъгъа кёрюннген, бир-бирин ауушдуруб баргъан кёб тюрлю суратлады.

Кесинг къараб тура эсенг да, бир джерде сюелиб турсанг, аллай бир затны кёраллыкъ тюлсе; джурюй барсанг а, талай суратны кёргенликге, биринден озуб бошаб, башхасын алай кёрген болмаса, къауумун бирден кёрлюк тюлсе. Алай бла автор чыгъармасыны иннетин ачыкъларча, энчи пейзаж суратлайды.

Бир тилден башха тилге кёчюрген заманда, поэзия-да огъай, прозада да, оригинални тексти тюрленмей, толусу бла кёчюрюлюрге амал болмайды. Асхат да тюрлендиргенди Лермонтовну сёзлерин. Ма ол заманда чыгъарманы «поэзиялы» кёчюрюрге деб, «мийик» сёзле излеб, алджамагъанды. Бир джаны бла уа, **мардасын сакълаб**, кесгин сёзле, метафорла, тенглешдириуле таба билгенди.

«Қъолан кюйюзча, джайылыб» деген заманда джер кюйюзге ушаса, бек алапат болады, деген магъанада айтылмайды. болгъан болум чертилиб къалгъан болмаса. Бу хазна ачыкълыгъы (жангылыгъы) болмагъан тенглешдириулеге кюч берген, аны ызындан келген тизгинди: мынга «ырджылары айырылыб», деб къошулса, джерге мийикден къарагъан заманда сабачла, биченликле керти да тёртгюл-тёртгюл «кесиблиб» тургъаннга ушагъанлары эсибизге тюшеди.

Бусакъланы юсюнден «мийик» деген асыры эс бёлдюрген сурат кёрюнмейди, анга «сылгъыч» деб къошсала, образ кесгинленеди, бегийди, эсде къалады.

Кюн иссиден бугъуб тургъан
Дорбунлада сакъ буулары.

Иссиликни уллулугъун кёргюзтюрге излеб, поэтлик сынамы джетмеген (сёз ючюн, бир-бирибизге сёлешген заманда да алай этебиз) «кемсиз исси», «адам чыдаялмазча исси», «ой бир иссилик бар эди» зат дегенча, кёлтюртюу белгили сёзле келтирлик эди. Бычайда уа тюз, къошакъсыз сёзлени кючю бла, иссилеб, дорбунлагъа къысылыб тургъан буулары да, салкъын дорбунланы да, кюн иссиликни да бек ачыкъ кёресе.

Буулары юсюнден «сакъ» деген, биремлеб айтхан заманда, белгили эпитет болса да, бу текстде бек орнундады, эмоциялыды — буулары сакълыкълары тегерекни шошлугъу бла байланыб, суратны андан да кесгин этеди.

«...чапракъланы шыбырдаша тургъанларын» бла «хансланы солууларын алгъанлары» деген метафоралада биринчиси кёб джюрютюлючю белгили айтыу болгъанлыкъгъа, автор кесин биз билмеген ариулукъ ышанны суратлагъанча этмей, «кёргенди (учуб баргъан

Ибилис) быллай (сизге да белгили) болумну» деген халда айтханы себебли, бу тебленген сёз болмайды; экинчи метафора уа кьошакъсыз ариулугъу, кесгинлиги бла поэтик кёрюмню джитилигини баш джетишимлеринденди.

Кёргенди ол тюш заманда
Булутсуз исси кюнлени,
Мылы тартыб тургъан анда
Къалын чыкълы чегетлени.

деген тизгинлени суратлау кючлерине сеирсингенден, сабий затны «ичинде неси барды» деб къараргъа термилгенча, «ичлерин ачыб» къарарынг келеди. Муну себебли да, авторну алдында ачыкъ иннети болгъанын да, суратларгъа излеген затын, джаза башлагъынчы, кеси толусу бла кёзюне кёргюзте билмеклигинде, анга кёре сёзню (художник бояуну джарыгъын мутхузун да хайырландыргъанча), мардасы бла джюрюте билмеклигиндеди.

Сёз ючюн, «сынгар бир булут болмагъан» кёкню (бир къауумлагъа кючлюча кёрюнген) орнуна тюз «булутсуз» деб къояргъа (быллай бош айтыуда суратлау кючню сезерге) хазна адамны эсине келмейди; чыкълны бизни джазыучула «кюмюш»-сюз бирда джюрютмеучюдюле, анга бир «накъут-налмаз»-ны, авторгъа (артыкъсыз да ол «джаш джюреккли» эсе) «къанат битгенин» билдирирге борчлу бир «джашнагъан»-ны кьошмай, алай бош (Лермонтов бла Асхатча) «къалын чыкълы» деб кишиге айтдыраллыкъ тюлсе.

Ибилисге уа ол ариулукъ,
Ол сеирлик, тамашалыкъ
Дуния кюру сууукъ зарлыкъ

Болмай, башха джукъ бермейди,
Акъылына, аны эсине,
Тюйюмчекли джюрегине
Дертден башха джукъ келмейди.

Башында келтирилген юзюк—пейзаж эди. Аны (пейзажны) тынчха санаб кёбле алджаучудула. Бу тизгинледе адам хали суратланады, психология анализ этиледиди.

Литератураны предмети адамды. Адамны халисини, аны джан, джюрек джашаууну санаусуз кёб тюрлюлюк — литератураны (башха искусствону да аны кибик) тауусулмаз хазнасыды. Аны ючюндю ёмюрлени узагы джазыучулагъа, не уллу, не терен чыгъармалагъа да материал табылыб баргъаны.

Аны бла бирге бу бек кыйын ишди. Бир къауум чыгъармаланы чолалыклары аланы авторлары бу болумгъа асыры къулакъ ийиб кыйналмай, «билген халпарымы алайлай айтсам болады» деген акъылда болгъанларыды.

Лермонтов къуру бир строфада геройну баш халын ачыкълаб къояды. Асхатны кёчюргени да анычады.

«Ол ариулукъ, ол сеирлик, тамашалыкъ дуня» деген сёзле кеслери къыллы къалсала, магъана ачыкъламагъан сёз джыйымдыкъла боллукъ эдиле. Былайда уа былагъа пейзаж суратлар борч салынмайды; была башында ачыкъланыб бошагъан суратха, «ма ол» деб, къолунгу узатыб, кёргюзгенча магъанада айтыладыла.

Геройну кючлеген ачыуну ауурлугъун кёргюзтюр ючюн, бизде «джюрегини тамырын кемирген», «мизча чанчылгъан», къама джарача, ачы д. а. к. «сарынны» саллыкъ эдиле. Былайда уа «къуру сууукъ зарлыкъ» деб къойгъанды да, къаллай уллу суратлау кючю барды джангыз бир тизгинни!

Джюрегине уа геройну «туйюмчекли» дегенди Асхат. Къалай кертиди бу образ, къалай кѣб магъана сыйындырады! Аллахды билген, бизде не марда бла айтылса да, не «къыйынлы», не «ачуулу» джюрек дерик болур эдиле.

Поэманы оригиналыны кѣчюрюлгенини дагъыда бир сеирсиндирген заты барды: биринчи тизгинден огъуна эсинги кесине байлаб, окъугъанынги бѣлджюрге къоймайды. Бѣлюнсенг да, джангыз кючлю джазылгъанына сеирсингенден бир юзюкню талай кере къайтарыб окъургъа бѣлюнесе. Ол поэманы тынч окъулгъаны, джылы ауазлы интонациясыды. Бѣлюмлери, тизгинлери, сѣзлери, шоркъачыкъ агъыб баргъанча, акъырын, ашыкъмай, алай а тыйгъычсыз, асыры уллу таууш да этмей, сериуон, басымлы ауаз бла айтылыб кетиб барадыла.

Алай демекликни поэма саулай ауаз тюрленмей окъулады деген бла къатышдырыгъа джарамаз.

Ауаз, магъанагъа кѣре, кѣлтюрюлген да этеди, шыбырдагъаннга дери да тюшеди; сѣз бир къызыууракъ, къайгъылыракъ, бир джарыгъыракъ, бир мыдахлы сериуонюрек болады.

«Абынган а» бир да этмейди, магъанасы тубанлы сѣзлеге, рифмалагъа «тирелиб» тохтарыкъ, «сынныкъ» тюлдю. (Бизни джазыучуланы чыгъармаларында уа, окъуялмай, не айтыргъа излегенин айыралмай, ненча кере тирелиб тохтайса!).

Аны тышында, поэманы энчи ауазлылыгъыны, тынч окъулгъаныны себеби рифманы энчилигинде, аны къуаралгъан джорукъларындады: абб вггдгдгегеггжгж а в а в (башында келтирилген — гюрджю джерлени сураты — тизгинлени рифмасы) — хар къайтарылгъан рифма кесини къатындагъы, не бир тизгинни юсю бла

атлаб келген рифма бла байламлы болуб къалмай, талай тизгинни андан алгъа эм талай тизгинни андан артаха келгенле бла да байламлыды.

Аны бла биргелей, быллай жангы «тюрюлю» рифма «омакъ этерге» деб изленген зат тюрюлю, — поэманы магъана, темасына эм иги келишген музыка темасын элтеди.

Рифманы кѣб назмуда «джалгъан шагъатлыкъгъа» джюрюгенини юсюнден аз сѣлешинмейди. Былайда рифманы борчу уллу болгъанын, орну тутарча болса, поэзияда къаллай асыу болгъанын кесгин кѣргюзтген юлгю барды.

Поэма асыры тынч, таб окъулгъандан автор муну башындан аягъына дери бир олтургъанлай, перосун къагъытдан айырмагъанлай, «ойнай» джазыб кѣйгъанды дериксе.

Фахмулу адамны башында хазыр болуб бошагъан чыгъарма бек дженгил джазылгъаны да болады. Алай а башында хазыр этер ючюн аз кѣйын кирмейди, заман а 10 — 15 джылла кетгени да болады. Чыгъарма не къадар тынч окъула эсе, анга ол къадар кѣб кѣйын киргенди.

Кѣчюрген а? Ол тукъум кѣйын рифманы, ритманы (къарачай тилде бла орус тилде уа сѣзледе басымланы орунлары келишмейди) айтымланы къуралгъанлары уа, айтыб кѣояргъа, тюз арты аллынады. Лермонтовну айырма оригиналына тенг этмекге кѣчюргенни фахмулулугъундан тышында, ишге кемсиз сѣймеклиги, талмай излей билмеклиги, культурасы керек болгъанды.

Мынга Асхатны кесини сѣзлери да шагъатдыла: «Демонну» къалгъанын аз-аз кѣчюрюге кюрешеме, кѣйынды, алай а кѣчюрюге керекди».

«Кѣйынды, алай а... керекди». Бек керекди. Асхат

кеси да билалгъан, багъа бералгъан болмаз, къаллай уста болгъанына.

Аны кѣчюргенлери алкъын бизде тыйыншлы орунларын табмагъандыла.

Ким биледи, «не алаMAT эсе да, кѣчюрюлген затды, кесиники тюлдю» деген акъыл бла къарагъандан болур дейбиз, бизни джазычуларыбыз (артыкъсыз да джаш къауум) бу таза ишден дерс алыб кѣрмейбиз, 20-чы джылланы риторикасындан а юренирге кюрешедиле.

Кѣчюрюлгенни копиягъа санамакълыкъ уллу джангылычлыкъды. Болушлусуча кѣчюрюлген, башха тилде «экинчи джашау» алады, творчеству. Юренирге уа ана тилдеги зат башха тилдегиден эсе тынчыракъды.

Аны тышында, кѣчюрюлгенни сѣзлери бары да туура оригиналдан болмагъаны себебли, аланы оригиналдан кем болмагъан кючлери кѣчюргенникиди. Башха адамны оюмларын ангылатыргъа суратлау амалла излеу да, сен кесинги оюмунгу айтыргъа амал излеу да бирди, таб экинчиси тынчыракъ болургъа да тыйыншлыды (кесинги-кесинги оюмунгу айтаса) Ол ссеббден литература чемерликге юрениуде кѣчюрюлген чыгъармаланы хайыры ана тилде джазылгъандан башха тюлдю.

Асхатны кѣчюргени къуру «Демон» болуб къалса да, уллу юлгюдю, алай а башха кѣчюргенлери да къошулсала, бу затха ийнанмакълыкъ ёседи.

«Боранбилгич» деген назмуда М. Горькийни биринчи тизгини былайды:

Над седой равниной моря ветер тучи собирает.

Хар сѣзю кѣчюрюлсе —

Тенгизни чал кенгини башында джел булутланы джыяды.

Асхатны кѣчюргени —

Кёк тенгизни
Кенг тюзюню
Тюз башында,
Булутланы
Джел бир джерге
Джоппу джыяд.

Былайда айтылган болум кёз аллынга бек кесгин сюелиб къалады. Айырылыб суратлау кюч берген «**тюз** башында», «**бир** джерге», «**джоппу** джыяд» деген сёз-леде. Бу сёзле Горькийде болмаганлыкыга, назмуну маганасын толу тутадыла.

Оригинални узун тизгини былайда талай кысха тизгинге юлешингенди, ритмасы, интонациясы оригиналга алай тюз келеди: окъуган сагъатда былайда хар тизгинни ахырында этилген кысха пауза (тыйгыч) оригиналда тизгинни ичинде талай кере этиледи (хар сезню ызындан).

Уллу кюнаманны суратлай, автор (неда авторла экиси да) талай тюрлю къанатлы къауумну болумларын кёргюзтеди: Боранбилгичден кълганла барысы кърккъакъладыла: ол хал былай суратланады:

Ч а й к а л а :

Кенг тенгизни
Башы кёкде.
Джунчуйдула,
Ары-бери
Булганалла,
Чулганалла.
Джелден
Кърккъган
Кърккъууларын

Бйлыкъгъандан,
Кёк тенгизге
Терен джары
Бастырырча
Болгъандыла.

Гагарла:

Илгенелле,
Буюгъалла,
Дыгаласдан
Джыйылалла,
Чачылалла,
Къошулалла.

Пингвин:

Арасында,
Суу ашагъан
Къырыкълада,
Терен джары
Таша бугъад.

Боранбилгич бек кзууанчлыды. Аны халы былай
билдириледи:

Бир кереге,
Садакъ кибики,
Булувланы
Тешиб ётед,
Неда къара
Къанатыны
Учу бла
Толкъунланы
Кёмюклерин
Сыйпай-сыйпай,
Терен джары
Кириб кетед.

Биз билмеген, биз эшитмеген бир сёз бармыды былайда? Ол огъай, «ары-бери булгъаналла чулгъаналла», неда «джыйылалла, чачылалла, къошулалла» деген сёзледен бош а къайда?! Биремлеб джюрютюлген заманларында алайды. Энци магъананы билдирирге керекли болуб, автор не айтыргъа излегенин кеси-кесине кесгин кёргюзтюб башлагъан заманда, тыйыншылысыча, бир джерге джыйылсала уа, къалай башха тюрсюн аладыла, къалай таб орунлудула.

Чайкаланы бу кёзюуде халларыны юсюнден «джунчуйдула», гагарланы юсюнден «илгенелле», «дыгаласдан» деген сёзле туура болумну къалай къошакъсыз-къоракъсыз суратлагъан сёзледиле.

Пингвинни букъгъанын а («къаяланы арасында суу ашагъан къырыкълагъа») андан ачыкъ кёргюзюрге не мадар барды!

«Терен джары» букъгъан бла «таша» джары букъгъанны хазна башхалыгъы джокъду дериксе. Алай а аланы бири айтылыб къалмай, экиси да («терен джары таша бугъад») айтылса, суратлау кюч ёседи: пингвинни «халисини» баш шарты — къызбайлыкъ — айырылыб чертиледи.

Боранбилгични образын суратлагъан тизгинлени юсюнден а айтмай къояйыкъ — хар сёзю, хар тауушу сеирди, энчи тинтерчады. Аллай усталыкъны эскертмеси саулай назму. Ма энтда бир-эки юлгю: тенгиз боранны джыйыла, басына баргъаныны юсюнден —

Булутла да
Къаб-къаралыб,
Энишгеден
Энгишге

Кёк тенгизни
Юсю таба
Джоппу-джоппу
Басыналла.

Тенгиз чайкългъанны юсюнден:—толкъунла

Шуулдайла,
Гюрюлдейле,
Ерге-ёрге,
Элияны
Аллы таба,
Чартлайдыла,
Секирелле.

Былай керти кёрюмлю сезилген суратны не кеси-кёзюнг бла, не кинону кёрюмлю кючю бла, не Айвазовскийде кёрюрге боллукъса.

Былайда айтылгъанла («Ибилис» да, «Боранбилгич» да, башха уста затла да) рецепт тюлдюле. Усталадан юренмеклик бла, аланы ритмаларына, рифма къурауларына, башха суратлау амалларына ушаштырыб джазгъанны чырта келишген затлары джокъду.

Юренмеклик — терен оюмла, масштаблы сезимле эм аланы кесгин суратлар амалла таба билмеклик; кесинги джазгъанынг кёзюнге алапат кёрюннген заманда, аны къатына керти литературадан юлгюню салыб сынамакълыкъ, чекмекликди.

Асхатны кёчюргенлери ана тилибизни кюзгюсюдюле: ала биз сансыз джюрютген хар сёзню таша кючю болгъанын кёргюзедиле; къарачай тилни уллу литературагъа кирирча чыгъармала джазылыргъа байлыгъы

джетишгенин танытыб, джазыучулагъа уллу борч саладыла. Асхат кеси профессионал джазыучу болмай, баш иши врач (тюз врач болуб да къалмай, тамам уста, белгили алимле сайлагъан хирург) болгъанын эсибизге тюзюрсек, керти культуралы, фахмулу адамны миллет искусствону проблемаларын кесини башындан кимге эсе да атыб, ол джетишдиралмагъаннга да бармагъы бла кѣргюзтмей, кеси юлюш къошаргъа мадар излегенин ангылайбыз.

Позияда интонация

Позия эки тюрлю усталыкъдан къуралгъанды — сѣз бла музыка. Керти назмуланы окъусанг, эки усталыкъ да бирден сезиледиле, аланы музыкагъа бла магъанагъа юлеширге керек болмайды. Ол огъай, тинтиу иште да быланы бир-биринден айырыб кѣргюзген бек къыйынды. Бу затдады назмуланы ариулукълары, эстетика кючлери, магъана тема бла музыка теманы бир-бирлерин тутханлыкълары.

Бу биринчи кѣзге кѣрюннгенча, алай бош зат тюлдю. Тюзелмеген назмуланы окъусанг, бек ачыкъ кѣрюнеди— музыкалы тема магъана темагъа чюйре келгени. Не тюрлю да, былай деб айтырча, интонациялары болмагъан назмула да тюбейдиле.

Адам ауазны бек кѣб тюрлю интонациялары барды. Ол джумушакъ, къаты, ачыулу, къууанчлы (къуру муну кесини да талай тюрлюсю) мыдах, джазыкъсынмакълы, ѳтгюр, кишиликли, хиликкели, чамлы, хыны д. а. к. кѣб тюрлю болады; ол ийнанмакълыкъны, джарсыуну, талпыуну, сакълауну д. а. к. быланы талайы да къатышхан къыйын джюрек болумланы береди.

Ауазны эмоциялы, ангылатыу, сездириу кючю чексиз уллуду. Художество чыгъармаланы сценадан окъуучу артистлени, джырлаучуланы усталыкъларыны тамалы да мындады — интонацияда. Театр, кино артистле да мынга бек таяныб ишлейдиле. Сёз ючюн, спектакль радио бла берилген заманда уа актер декорацияны, гримни, адамны тюрсюнюню, джюрюсюню болушлукълары болмай, къуру ауазы, аны тюрлениулери, интонациялары бла суратлайды геройну.

Назмуда интонацияны къурауда бир-эки поэтлик амал болуб къалмайды, саулай хайырландырылгъан суратлау джорукъла боладыла: тил кеси (метафораланы, эпитетлени, тенгleshдириулени кескинликлери да, сёзлени поэзия айтымлада джарашдырылгъанлары, инверсияла, кёчюрюле, къайтарыула зат да аны бла бирге), размер, ритма, рифма, аллитерацияла, композицияла, поэтлик оюм кеси, сезим — бу экисини кертиликлери эм кескинликлери.

Джангы башлагъан къарачай поэтлени бирини былай назмусу барды:

Тауладан мийикде джюрютеме
Мен таулу къызланы сыйларын,
Сююмлю кёгюрчюн,
Ма сени уа келеди
Ёмюрлюк негерге сайларым. д. а. к.

Назму андан ары узунду. Кескин оюмлуду, хар строфасы орнун тутады дерча да тюлдю. Ёзге, музыка темасы магъана темасын тутады.

Башха назмусунда бу авторну адамны къыйын джазыууну юсюнден айтылады: ол гитчеликден ёксюзлей къалыб, ана джылыуун кёрмей, джюреги джарсыб, аны гырджыныны къайгъысын кеси этиб, кюндюз сабанда,

малда джюрюб, кечеле узуну китабла бла кюрешиб, окъуу алады. Алай кюрешиб, билими бла нёгерлеринден алгъа огъуна атлайды. Назмуну ахырында автор геройгъа алай тилек тилейди—къайда да джолу чырмаусуз болсун, бусагъатха дерича, насыбы, джазыуу энтда кесини къолунда болсунла.

Авторну муратыны игилигине, адамгъа излегенини тюзлюгюне сёз джокъду. Алай а, назмуну назму халында окъугъандан эсе, хапары айтылгъаны эсингде бек къалады.

Назмуда, бир адамны юсюнден айтылгъандан башха — хазна лирика обобщение болмагъаны бла къалмай, музыка темасы магъана темасын тутмайды.

Ритмасы былайды:

Ана джылыуу
Не болгъанын да,
Билмегенлейинге ёсгенсе.
Сабийлигингде
Не джокълукъгъа да,
Уллу адамча, тёзгенсе.

Магъана темасы уллуду, джарсыулу, джазыкъсынмакълыкъды. Ритмасы уа мынга кёре басымлы, шош болмай, юзюк-юзюк, «чынгауукъ», ташны ташха ургъанчады. Ол себебден, интонациясы къаллай болгъаны да белгили тюлдю. Бу ритма теманы бузгъан, магъаналылыгъын тюшюрген этеди.

Башха жангы башлагъан авторну, сёз ючюн, ма бу тизгинлеринде (жангылыкъ эсленмей эсе да) магъана тема бла музыка темада джарашыусузлукъ джокъду:

Сени юсюнгден назму этсем,
Кёб ариу сёзле чыгъалла,
Билмейме, кесинг бла тюбесем,
Сёзлерим къайры бугъалла.

Башха назмусунда уа, керти поэзиягъа ашау берирча философия формула, формулалай къалгъан болмаса, суратланалмагъанды, интонациясы табылмагъанды, ритманы «дженгиллиги» бла теманы уллулугъу келишмейдиле бир-бирине.

Ашыкъмайын онлаб-джюзлеб,
Емюрле энтда озарла.
Джашау да жангы излеб,
Эскиле да тозуарла.
Иги этген ишинг бюгюн
Минг-минг джылланы сакъланыр.
Биринчи къараб кѳрген кюн,
Туудугъунг махтаб сукъланыр.

Башха авторну сѳймеклик темагъа назмусу, пейзаж назмусу, адеб — джорукъ темагъа назмусу да бу ритма-да джазылгъандыла:

Къарасам, джюрек къууаныб,
Мен джазны чууакъ кѳгюне,
Эсима тюшюб къаласа,
Андан да таза кѳрюне.

Туугъан джуртумда таула кѳйнуздан
Чыгъаса, шоркъа кѳайната,
Ехтем Къобаным джарла бойнуздан
Чынгайса, толкъун ойната.

Джаман сѳеме, кимге болса да,
Барыб мамматлыкъ этерге,
Джолда джолоучу тюбѳб къалса да,
Болушсам джюгюн элтирге.

◆ ◆

Джаман суюме таулу адетин,
Таулуну кирсиз иннетин.
Таза сакълайды ёхтем миллетим
Адетде уллу хурметин.

Мисалланы санын кёбейтирге боллукъду. Иш анда тюлдю. Эки башха поэтни башха темалы назмуларыны ушаш размерлери, ритмалары болгъаны тюбейди поэзияда. Алай а, тинтиу кёргюзгеннге кёре, аллай назмула бек аздыла, хар бири кесини орнун да тутады, ритмалары алдаулукъ болгъан зат тюлдю.

Кёргенигизча, келтирилген назмуланы ритмалары къарачай халкъ поэзияда эм кенг орун алгъан, эм белгили джырланы, ийнарны ритмасыды. Джангы башлагъан поэтле бу хазыр ритманы алыб къояргъа ёч боладыла. Была ол ритманы энчи болумларын кёрмейдиле.

Бу ритма бла джазылгъан кёб назмуну джыйыб тенгешдирген бир джорукъну кёргюзеди: бу ритма кесини орнун суймеклик эм сатира бла юмор жанрлада тутады — халкъ поэзияны традициясындача. Башха темалы назмулада алдаулукъ тауушлуду.

Халкъ музыка, литература теориялы болмагъанлыкъгъа, сёзню сезимни да кертисин излей, джырны — былайда айтханыбыз ийнарны — аны музыкасы магъана темасын тутханы ючюн суйгенди, бегитгенди.

Эслеп къарасагъыз, халкъ джырлада историялы, история-социальный, история-революцион эм башха темалылада ийнарны ритмасы бла къуралгъан бирин да табарыкъ тюлсюз. Кюню — ийнаргъа къалгъанладан эсе джуукъ жанрны — темасы ритмасы да башхады.

Ритмагъа, размерге тыйыншысыча кёзден къарама-

гъан, аны поэзияда тыйыншылы орнун табмагъан болум бизни поэзияда къуру ийнарны ритмасында джазылгъан назмулада тюлдю. Таб была башха темалада тюбеген-леден иги огъуна аздыла. Ма юч башха авторну бир темагъа (эм кёб орун алгъан темаланы бири) джазылгъан назмулары (атлары да бирчады — «Салам, туугъан джериме!», «Мени джуртум», «Туугъан джерим»):

Туугъан, ёсген джерлерим,
Эсимдеди хар атынг,
Кёзюмдед кёргенлерим,
Багъалыды хар затынг.

Алтын, кюмюш таякъланы ойната,
Минги-Тауну джаякъларын джалата,
Кюн, ышара, тау башлагъа тиеди,
Туугъан джерим окъа чепкен киеди.

Учсуздула тауларынг эм тюзлеринг.
Эркин халкъла ишлейдиле бир болуб,
Джашнайдыла шахарларынг, эллеринг,
Кюнден кюннге байлыкъ ёсюб, къошулуб.

Бу назмула кишини джюрегин джазмайдыла. Авторланы муратлары бла, былайда сёз багъалы туугъан джуртну ариулугъуну, поэтле анга кемсиз къууанганларыны эм махтанганларыны юсюнден барыргъа керекди.

Алай а былайда аллай зат бир да джокъду.

Мында авторла интонациягъа тергеген таууш ауазны интонациясы тюлдю, уллулугъуду.

Не бек кычырыб кюрешгенликге да, кзуру ауазны кёлтюртген бла адамгъа не ачыуну, не джарсыуну, не кзууанчны д. а. к. башха тюрлю болумну ангылаталыкъ тюлсе. Не акыртын айтыб да, кесинги сезиминги, болумунгу билдирирге, башхаланы да ийнандырыргъа боллукъду. Анда сауут — **интонацияды**.

Барабан кыакъгъанны кесича тауушу ритмасы да болгъанлыкъгъа, анга киши музыкады деб айтмагъанча, былайда келтирилген кибик назмуланы тауушларына, ритмаларына интонациялары барды деб айтыргъа джарамайды. Тюсюн айтсакъ, билмейбиз — керекмиди бу назмуланы тинтерге, назму нек болмагъанларын кёргюзурге. Башында бу стилни юсюнден кёб айтылгъанды.

Сёзлери биремлеб келген магъананы тутмайдыла. Композициялары джокъду. Барысы да бир-бирине ушайдыла. Къайсында нени юсюнден айтылгъаны айырылыб танылмайды, штампдыла.

Ол себебден назмуда магъана джюк джокъду. Магъанасыз а интонация да болмайды.

Интонация кеси назмуну къалгъанындан башха сайланмайды. Бу, башында айтханыбызча, кёб тюрлю затдан кзуралады. Интонациягъа, музыка темагъа эс бёлмей джазыу а уллу джангылычылыкъды.

Сёзден, айтылгъан иги ачыкъланыр ючюн, быллай мисал похоронный маршны, фокстротну ритмасында джазсала къалай боллукъду!

Керти поэзияда асламысына авторну джангы назмуну джазаргъа тюртген бир тизгин болуучуду. Аллай тизгин назмуну оюму болады. Андан, бюртюкден битим ёсгенча, назму чыгъады, бишеди. Ноталада ачхышча, ол назмуну саулай магъана эм музыка темасын алыб барды.

Ма ол-тизгин эсге келген, кесин танытыб башлагъан заманда аны ритмасы, музыкасы поэтни адамлагъа айтыргъа излеген оюмуна (оюмларына), настроениесине келишемиди, келишмеймиди аны «ёлчелеб» кёредиле.

Аны ючюн а, джюрегинг музыка (тауушла, интонацияла) ангылаучу, назик сезимли адам болгъан бла да къалмай, эшите билиуню ёсдюрюрге, таймаздан тренировать этерге керекди.

1967.

Поэтни энчи керюмю
бла хаух сезле

 жаш джазычу Батчаланы Бергерни «Сенсе джашауум» деген назму китабчыгында джаш къарачай поэзияда болгъан джетишимсизликлени ызлары барды. Алай а мында кёл басдыргъан зат да эсленеди. Ол — авторну бу кенг джайылгъан, поэзияны магъаналы болуруна чырмау болуб тургъан джетишимсизликлени талайындан ычхына баргъаныды.

Поэтни темалары, сагъышлары алай бек уллу, терен тюлдюле, алай а аны джылына, поэтлик стажына кёре (китабчыкъ 1962 дж. чыккыгъанды, авторну творчествосуну къуру башлагъан ал эки джылында джазылгъанларындан къуралгъанды), затха поэтлик кёз бла къарай билмекликни ышанлары таныладыла деб айтырча, энчи авазы барды.

Лжаш поэтлени эм белгили кёзге тюртюлген шартлары — къууанчды. Алай болгъанлыкыгъа, асламысына аланы къууанганлары, В. Луговской айтханлай, «кёл-тюртюю белгилени поэзиясы» болады, поэтлик джорукъ-

ла бла суратланыб, назмусу окъугъаннга да кёчерча болалмайды.

Батчаланы Бергер талай джерде бу схеманы тюбюнден ычхыналады, кесини сезимлерин, кесича, айта биледи. «Эй, таулула!» деген назмусунда ол былай джазады:

Къымсыз болма, кюмюш шоркъа,
Джюрек къоркъар джардан саркъа,
Этчи эжиу мени джырыма,
Джаш джюрекеге джаз келди деб,
Сени излейд, кюсейди деб,
Айтчы, шоркъа, суйген кызыма.

Авторну шоркъагъа ышангылы эм джарыкъ сёлешгени, суучукъну джаны болгъанча, аны, поэтни, къууанчына, насыбына сеbeb болгъанча кёргюзтеди кёзюнге.

Бу затха назмуну ритмасы болушады:
Музыка фраза (алты тизгишли строфаны арасына джууукълаша келиб, алайда терен пауза болуб, аны ызындан, строфаны аллындача, кёлтюртюлюб башлайды, сора, строфаны аягъына джетерге, дагъыда шош бола келиб, тохтайды) биз ары дери тюртюлмеген джангыды назмуну магъанасы, — авторну джюрек халына тюз келишеди.

Рифмасы, къалай-алай болса да, назму халгъа ушаса, деб къуралгъанладан тюлдю, ол магъанасына «ишлейди», рифмовкасы джангыды (аабввб) эм музыка фазаны къуралыууна къошулады, болушлукъ этеди: **джырыма — кызыма, шоркъа — саркъа** деген рифмала штамплыкълары, тебленгенликлери бла бездиргенледен, магъанасызладан тюлдюле.

82 Былайда авторну джолу болгъаныны себеби уа ол айтыргъа излеген затла асыры кёб тутулгъандан, кий-

им онгнганча, онгнган, бетсиз болгъан сёзлени джыйымдыгы болмай, ма бу адам кеси кёрген, ол бир кёзюуде кеси сынагъан энчи сезимле болгъанларыды.

Китабчыкъда эки жанрны назмулары бардыла (китабны бёлюмлери да алай аталгъандыла) — лирика, сатира.

Лирика — лирика поэзия деген кенг магъанада болмай, суймеклик лирикады.

Бу зат бусагъатда авторну юсюнден иги-аман дерча да тюлдю; джангыз айтыргъа излегенибиз — рецензияда сёз бу эки жанрлы назмуланы юсюнден боллукъду.

Джаш поэтлени суймеклик лирикаларында да (къалгъанларындача риторика кёбдю. Суйгенини образы, тюрсюнюнден башлаб халисине, атламына, ишине дери, мутхузду, белгисизди.

Ол окъуучу кёзюне кёргюзталмагъан, айырыб таныялмагъан «суу суратды», «ариучукъду», ол аны суйген поэтни джашауун, кюнча, джылытады, «айча, джарытады», «нюр тегеди»; «узун чачлары», кеслери да, башха болмай, поэтни «шашдырадыла», «джюрегин эритедиле», санларын да аны кибики этедиле, «ёпкесине кюлтюм» да саладыла, «джукъларгъа къоймайдыла», къашлары уа къой да къой, — «къарала», «къылычла кибики».

Алай бла къызла къууанчлары, сагъышлары, суймекликлери, ачуулары д. а. к. адамны джюрек джашаууну сансыз санаусуз затларыны хакъындан джукъ айталмагъаныны юсюне да, бары да, эгиз негерлеча, бирчала болуб къаладыла (орус къызны юсюнден айта эселе уа, кёзлери кёк, чачлары сары деселе, назму битди да къалды).

Бергер да бу болумдан айырылалмагъанды: анда «къаракъашчыкъ», «джарыкъ джулдуз», «таулу мёлек»,

«джашнаенг», «сени джюрегиме ёмюрлюкге джазган-ма», «джанган кюзю», «тобукъдандыла сени чачларынг» д. а. к. трафаретле аз тюбемейдиле.

Алай болганлыкъгъа, аны назмуларын башханыкыла бла къатышдырлыкъ тюлсе, маджалыракълары уа эсингде къаладыла.

Муну себеби да — назмуда (биринде теренирек, биринде сайыракъ болса да) энчи магъана болганыды.

Биринде ол алданган суюмеклик («Нек алда-дынг?»), башхасында — поэт кемсиз суйген кызы, аны сансыз этиб туруб, сора поэтни суюмеклиги, кёб заманы джуаб табмай, джукъланнгандан сора, поэтни суйгени («Бош джанаса»), ююнчюсюнде — автор, кимге да ангылашынырча, джазыкъсынмакълыкъ бла чырайы адамлыгъы бла да джашланы кёзлерин къаратыб, бирине да эс бёлелмей турган кызы, юйдегили кишини суйгенини юсюнден айтады («Мени нек суйдюнг?»).

Бу артда айтылган назму, чыгъармада энчи магъана болса, таб суратлау джаны бла чемерликден узакъ болган назмуну да эсленнгенини, окъуучуну джюрегине тюрелгенини мисалыды.

Ал юч строфасы сыйдам, таб кёрюннгенликге, традициялы риторикады, штампды:

Джокъду ма сени кёзчюклеринги
Тенглешдирир зат дуняда.
Сенден ингичге, субай, тал белли
Джокъду мен кёрген кызылада.

Бизни сахарда кёб джигитлени
Къыйнарыкъдыла чачларынг.
Салгандыла джюреклеге джара
Илячин къанат къашларынг.

Танг атар-атмаз, ишге тебрөсенг,
Кюн ашыгъады аллынга.
Сора нек салдың, керти ариучукъ,
Сен суймекликни къанынга?

Андан ары уа кез аллыбызгъа керти, сау адамла сую-
ледиле (кертиди, чырайларын, сыфатларын, былайды
дерча, кёралмайбыз, джарсыуларын а ангылайбыз) —
чакъырылмагъан, кыйын, насыбсыз суймеклик кесине
къайгыртады:

Юйде юй бийчем, эки да джашым,
Школгъа бара тамадам.
Мени нек суйдюнг, отха нек тюшдюнг,
Къачырмаз эсенг тауладан?

Скобкала ичинде чертейик: адамны кыйын болум-
гъа тюртюлгенини юсюнден «отха тюшдюнг» деген —
тебленнген айтыуладанды; былайда авторну кесини сё-
зю болса иги эди. Былайлай да, строфаны къалгъаны
магъаналы болгъаны себебли, бу айтыуну сайлыгъы
джутдурулад.

Сезимни энчилиги, кесгинлиги Бергерни лирика наз-
муларыны дагъыда бир бек иги шартларыны бири —
къысхалыгъыды. Терен сезимли назму къысха болса —
ол усталыкъны шартыды.

Биз былайда, кимге да ачыкъ, суратлау творчество-
ну бу эм мийик халындан айтмайбыз. Биз айтыргъа из-
леген—Бергерни назмуларында хар **назмугъа амалсыз
керекли, риторика назмулада уа болмагъан, композиция
джорукъладыла.**

Юлгюге «Бош джанаса» деген назмуну алайыкъ.

Поэтни кесгин чертилген иннети барды: ол муратына
джетелмеген суймекликни юсюнден айтыргъа излейди.

Узакъ созулмай, къысха огъуна завязка чыгъады. Ол-
поэтни бу назмуну джазаргъа тюртген сезимиди:

Бош излеме: буз джюрекде
Ийнакъ табмазса.

Мындан ары бир строфадан бир строфагъа сезим
ёсе, ачыкълана барады — нек болгъанды адамны джю-
реги «буз», нек къалмагъанды анда ийнакъ? —

Мен от болуб джаннганымда
Джукъ табханмы эдим?
Сууча къуюлуб юсюме,
Джукълатхан эдинг.
Анча джылны суйгенимде,
Сен кѣргенми эдинг?
Бир кере, хиликге этмей,
Эс ийгенми эдинг?

Кѣб заманны къыйналгъан джюрекни «тѣгерге», бо-
лумну «иги ангылатыргъа» излеб, былайын узуннга со-
зуб иерге боллукъ эди, алай а автор марданы сакълай
биледи: артыгъы кеми болмай, туура кереклиси чакълы
бир айтылгъанды.

Муну ызындан келген строфа суймеклик авторну
психологиясында къалай тюрлене барыб, къалай тауу-
сулгъаныны хапарын (образын) тамамлайды:

Кюйлю, бишли да джюрегим
Къатды, буз болду. —

Темирни къыздырыб, къатдыргъанны халында. Ахыр
оюму уа кеси келиб къалгъанчады:

Дерт тутмайма — айтырчады:
Келди кѣзюу, — деб,
Бош джанаса, буз джюрекде
Суймеклик излеб...

Окѳуучу ийнанады авторгѳа, аны позициясына разыды, сагѳышларыны болумун ангылайды — была бир маталлы, сѳйдамы тѳлдюле—былада ачыу да, джарсыу да, келкѳалды да, ауруудан ызына кѳайтхан адамча, рахатлана бармакѳлыкѳ да барды.

Назмуну ахыры аны аллы бла байламлыды. Бу хал окѳуучуну эсин назму неден башланнганына кѳайтарыб, авторну муратын кесгинирек этеди; айтымны ахырына точка салыныб бегигенча, айтыллыкѳ затны айтылыб бошалгѳанын бегитиб, назмуну андан ары созаргѳа амал кѳоймай олтурады.

Бергерни назмуларыны арасында аны мындан ары поэзияда деменгилирек ишлерге амалы барды деб айтырчады. Ол себебден, былайда анализ этерге керек болгѳан дагѳыда бир назмусу барды. Ол «Биягѳынлай боранлайды» деген назмуду.

Авторну джаны бек кѳыйналыбды. Не ючюн болгѳанын биз билмейбиз. Ол керек да тѳлдю. Бизге кереклиси — автор адамны, ичги джашауну, оюмларыны мардамыз кѳб тюрлю болгѳанын ангылай, анга терен кѳз бла кѳарай эм суратлай башлагѳаныды.

Боранлайды джел, сызгѳырад,
Не эсе да умуту.
Чегетледе бѳрюлени
Тебрегенди улутуб.

Амамы мени джюрегимча,
Тѳкгенд кѳуру суугѳун.
Кѳолан чакѳгѳан гокка хансла
Баш ийгенле, буюгѳуб.

Танг атаргѳа кѳк аязыйды, таулары джазгѳы, чууакѳ эртден кѳууанчлы джарытады. Поэтни кѳлю уа, алгѳынча, мутхузлай кѳалады.

Былайда пейзаж кьургъакъ айбат сёзле болмай, назмугъа амалсыз керекли зат болуб киреди, адамны болумун кёргюзюрге болушады.

Назму саулай да уа (былайда келтирилген строфалача, энчи образлы стилде джазылмагъанды. Джазгъы эргденни суратлагъан заманда, автор штампы эпитетленн бугъоуларына тюшюб къалады: «Джашил джазны, джарыкъ нюрю тауларыма чачылыб. Джер кийиниб, бек джашнайды, джаз да кёргюздю кесин...»

Стилни быллай «къоланлыгъы» Бергерни башха назмуларында да кёрюнеди. Бир-бирде уа автор айтыргъа излегенин кеси кёзюне кесгин кёргюзтелмегенлигинден образла учхара боладыла, грамматика, магъана джанындан терсликле да тюбейдиле.

Сёз ючюн, башында айтылгъан асламысына иги «Эй, таулула!» деген назмуда быллай тизгинле бардыла:

Мермер таула, буз къаяла, —
Дуниягъа насыб уяла.

Бу суратлауну кючю бла уа окъуучу автор махтаргъа излеген джуртну тюрсюнюнден джукъ да билаллыкъ тюлдю.

Энтда ол назмуда:

Таулу, кимд сенден кьууанчлы,
Сюйгенингден джохар чачлы,
Андан ариу бармыд табарыкъ?

Неди арт эки тизгинни магъанасы? Кимди «джохар чачлы?» — джашмыды, кызымыды?

Биринчи вариант келишмейди: тилни джоругъу бла «таулу» деген чакъырыу эркишиге айтылады; экинчи вариант а — кызгъа джохар чачлы деген — чюйре келеди.

Андан сора, джохар чач (назмуда айтылгъаннга кёре) эм ариулукъну бек баш шарты нек болады?

Дагъыда, «сюйгенингден» деген кесине «сени» деген алмашны магъанасын сыйындыргъанлыкъгъа, бу назму да бу алмаш да болургъа керекди: «сюйгенингден» дегенг, хар къайсы бирини да сюйгенине айтылады, автор а былайда кесини героюну (таулуну) сюйгени эм ариу болгъанын чертерге излейди да, «сени сюйгенингден» дерге керекди.

Мынга ушаш тил чолалыкъла Бергерни сатира назмуларыны баш джетишимсизликлериди.

«Гугурук» деген назмусунда автор махтанчакълыкъны эм махтанчакъланы тегереклерине айланганланы айгъакълайды.

Гугурук кёрюб кюледиди: «Мынгамы сейирсинеди халкъ? Бошду ол, ма учанны къалай болгъанын кёргюзтейим» деб, «юй башладан къылычлагъа дери келиб тюшдю».

«Таууукъла ол затха басындыла, — дейди андан ары автор, -- эки къаз а телиле, деб ахсынадыла».

Таууукъланы кзуру «басынганлары» джукъ да белгилемейди: ала гугуруккуну махтаргъа басынмай, селеке этерге басынган эселе уа? Алай болмай, неге да басыныргъа хазыр, кюн кеч эте айланганла да джетишедиле.

Андан сора, айгъакълаучуну ролюнда къазла нех болдула?

Джазыучу аллегорияны алгъан заманда, аны кесиджанындан чыгъармайды, миллет-халкъ традициягъа таянады. Орус халкъ традицияда (фольклорда) къазла акъыллы, басымлы, бош джерге кеслерин урмагъанла болуб кёргюзтюледиле. Къарачай миллет традицияда уа алаймыды?

«Сакълаучу киштик» деген назмуда, таймай гюрбе унну сакълаб тургъан киштик, бир кюн чычанны тутды. Чычхан «бошла» деб тилейди киштикден, кеси да,—

«башха гюрбеге бара тургъанлай, бери аджашыб тышгенме», — дейди. Андан ары уа быллай строфа барды:

Киштикни ол сёзлеге

Ийнаныры келгенди:

— Керти айт, ансы, гёзенни

Джолу олду, — дегенди.

Гёзен деген сёз эки магъананы тутады: 1) хант тутуучу юичюк, 2) тюрме.

Андан сора «джолу олду» дегенни къалай ангыларгъа боллукъду? Киштик чычханнга керти да башха гюрбени джолунму юретеди? Нек? «Ансы» деб а не ючюн айтады?

Алай бла, сатираны магъанасы ангылашынмай къалады. Башха строфа:

Гюрбе толу бир унну

Къара киштик сакълаед,

Кече кюн да джукъламай,

Хай-хай эте, тураед.

«Хай-хай эте, тураед» дегенни уа неди магъанасы?

«Къара суучукъ» деген назмуда автор ырхыны тюрсюнюнде кеслерин кёргюзтюрге сюйгенлени, дауурлары кёб болуб, кеслери уа иш къората, адамгъа джарай билмегенлени айгъакълайды. Къара суучукъну тюрсюнюнде уа махтаннганы уллу сёлешгени да болмагъанлай, багына сый да чакъырмай, акъырын, кюнден кюннге файдасы иш этиб, халкъгъа джараб тургъанлагъа бюсюреу этеди.

Бу бары да бек тюздю, образла да авторну кесини энчи кёрюмю болгъанына шагъатлыкъ этген, джангы образладыла. Алай а назмуда ма быллай тизгинле бардыла:

Ырхы суу да бараед,

Болмай бюгюн хайыры.

«Бююн» деб нек айтылады? Ырхы тамбла (не тюене) хайырлымы боллукъду?

«Аюге этилген сюд» деген назмуда аю элге кѣб хата салгъанды. Бир кюн а сюдге тюшгенди. Аллында тѣре бек ачыулу сѣлешеди эм аюню башын кесерге бегим алады. Артда уа «арыб», былай айтады:

— Къой, бедишге къояыкъ,
Аны саулай сояыкъ
Былайды мени буйругъум:
Кессин аюню къуйругъун,
Эчки джигейчикча бир
Къуйрукъчукъ къойсакъ, эл кюлюр.

М о р а л и:

Аюге сюд тюлкую этгенди,
Кѣб болмайын бир тенгим
Тамам аллай сюд кѣргенди.

Незат тюрлендирди сюдню джолун, нек башхартды тюлкую кесаматын?

Къуру сюдюню «арыгъаны» ючюн былай болургъа хыйсаб джокъду. «Сюд тюлкую этгенди» деб къойгъан а джетишмейди былайда керекли магъананы берирге.

Андан сора, башында келтирилген строфада «кессин» деген этимни грамматика категориясы ангылашынмайды — ким кессин?

Тамам аны кибикди «Бѣрюню ауузу къан» деген иги назмуда да — «ашатыб» деген сѣз.

Биреу биченин ашатыб,
Тарыкъгъанды тѣреге:
Ай, бир хатала салады,
Не этейик бу бѣрюге?

Кертиди, бөгю бичен ашамайды, аны ким да биледи, алай болса да, бичен иеси билмегенлейми ашалгъанды, огъесе, кеси малына ашатыб, къуру да хатачыгъа аты кълалгъан бөрюню айыбларгъаamy тарыкългъанды? Алай эсе, неге керек эди анга алай этерге?

Хазна кълалмай конфликтле бары да эм быланы кёр-гюзтюр ючюн кълуралгъан тюрсюнлени да кёбюсю («Кълармакъл» деген назмудан кълалгъанла: мында кълалай эсе да автор саулай да чабакъл тутууну огълурамагъланча болады) танг джити кёз табхан, энчи магъланалы затладыла. Ол себебден, сёзге андан бегирек кълайгълырыб, ухлар кълыймай кюрешсе, Батчаланы Бергер сатира жанрда (лирикада да аны кибик) орунлу болургъл боллукълду.

Джангы сезим, джангы образ джаш джазыучулада асламысына автор кеси да билмей тургъланлай табылгълан, ол аланы штапланы, субай сёзлени ичинден айырыб таньялмагълан зат болады. Бергерни китабчыгълы да алайгъл ушайды. Сёз ючюн, бу тизгинле (Кълобанны ксюнден).

Алтын, кюмюш шоркълаларынг
Кълаяланы нюрге бёлейд.
Кёмюгюнг, ашхам болгъланлай,
Айны окълагъл кёмед.

Бош, магъланасыз сёзле болгъланларын билсе, былай джазарыкъл тюл эди. Кеси энчи кёзю бла эслеген затланы, джангы сезимлени, образланы, д. а. к. суратлау мадарланы киши сезимледен, мадарладан, «хаух алыннган» (кеслери да джылла бла тоблукъл болуб келген) сёзледен, образладан айыра билирге юренмеклик — буду Батчаланы Бергерни (кълалгълан джаш джазыучуланы да аны кибик) баш иши.

Къарачай джаш поэтлени назмуларында кенг орун алгъан суратларгъа, айтыргъа излеген затларыны «аба багъанасын», назмуну «центрин» таба билмегенлик Ап-паланы Билалда да барды.

«Мени джуртум» деген назмуда ол былай джазады:

Джарыкъ тийген кюнню алтын нюрюнде
Къарт Минги-Тау кюмюш чачын

джууады,

Мени кёлум мийик болуб, аныча,

Джюрегимде джангы назму тууады.

Строфа айбатлыкъ, штампы эпитетледен, тенгlesh-дириуледен къуралгъанды: кюнню, табигъатны джасандыргъан, къууандыргъан джарыгъыны юсюнден — «алтын нюр», Минги-Тауну джарыкъ кюн таякъланы тюрбюнде ариулугъундан да ариу болгъаныны юсюнден — «кюмюш! чачын джууады», табигъатны бу сеирликлерин кёрген адамны къууанганыны юсюнден — «кёлум мийик болуб».

Былайда эс бёлдюрген джангыз бир тизгин (сезимлерини, аланы суратланганларыны джангылыгъы бла тюрл, ышандырмакълыкъ сёз болгъаны бла) барды — «джюрегимде джангы назму тууады».

Автор биз билмеген, ол кеси эслеген бир магъаналы, джангы зат айтырыкъды деб сакълайбыз. Алай болгъанлыкъгъа, аны ызындан да тоблукъ болгъан кёлтюртю сёзле келедиле: къууанчны юсюнден «мен къанат битген кибик болама», халкъны характеристикасы — «тулпар халкъ», «къаджыкъмайын уруна», «хорламланы къатлай, алгъа барады», халкъны ата джуртун суйгенини юсюнден — «сени атынгы байракъ этиб кесине», урунууну джуртну, ариулугъун, байлыгъын ёсдюрген урунууну юсюнден — «хар джеринге джангы тюрсюн салады»;

туугъан джерини табигъаты былай суратланады: «сабанларынг тенгиз кибик чайкъала», «сыртларынга джашил дарий джайылыб».

Бир кёрюгюз бу айтыула къарачай поэтледен къайсыныкъы болгъанларын билирге. Была бириники да тюлдюле, эки ючюсюнден тышында, хар барысыныкъыдыла — къарачай тилде Кавказны табигъатын, къарачай халкъны образын, ишлерин, джетишимлерин суратларгъа былалан сора, магъанасыз да болгъанлай, сёз къуруб къалгъанча!

туугъан джерибизни мындан ары ёсерини, къаллай боллугъуну суратлагъан мурат бла келтирилген назмуда былай джазылады:

...алтын къала болуб сен

...алтын кёлек кьерсе.

Неди бу? Быллай «суратлау» окъуучуну къаллай ассоциацияларын, сезимлерин къозгъайды? Қаллай суратны, къаллай джашау болумну келтиреди кёзюнге?!

Бу сёзле, бу тукъум байламлы болуб, башха поэтледен джокъдула. Быланы Аппа улу кеси къурагъанды. Алай а традициялы айбат кёлтюртюю сёзлени халында, аланы ууу бла къуралгъандыла.

Бир джаны бла — метафорала, эпитетле, тенглешдириуле, айтыргъа, поэтлик фигурала бары да хаух алынганла болмай, хар джазыучуну кесиникиле болургъа керекдиле. Экинчи джаны бла аланы кеси джанынгдан чыгъарыргъа болмайды.

Поэтлик фигурала, таб бир-бирледе таурухдача, джашауда болмагъан затлагъа ушагъанча болсала да, реалист келишдириуледиле, ассоциацияладыла. Ассоциацияла уа къуру джерде турмайдыла: ала адам къачан эсе да кёрген, эшитген затларын эсге тюшюрюуден, кёлге келтириуден чыгъадыла. Ёмюрюнде кёрмеген, эшит-

меген, билмеген заты бла адам джукъну тенглешидирирге игитда болмаз! (ма аны ючюн—ассоциациялары, поэтлик фигуралары темалары да аны кирик бай болур ючюн, аланы кертисин джалгъанындан айырыр ючюн поэт кѣб билирге, кѣб окъургъа керекди).

Бизни Африкагъа биринчи баргъан журналистлери-биз туземлилеге къарны не болгъанын, къаллай болгъанын ангылаталмай кюрешгенлерини хапарын айтадыла.

Эм алгъы бурун мюрзеу сабанланы чайкъалгъанларын тенгизни чайкъалгъаны бла тенглешидирген адамны, алай терен тюл эсе да, поэтлик кѣрюю болгъанды. Ол биринчи ачхан эди Энди уа бу тенглешидириу, — штампды.

Бир кере табылгъан, хайырландырылгъан образла къуру да экинчиге джараусуз болуб къалмайдыла. Художество кѣрюю болгъан адам не эски сѣзню образны да джангырта биледи.

Алай ол заманда болады — поэтни бизге айтыргъа излеген оюму, сагъышы, аны кирик поэтлик фигураларыны кѣбюсю, джангыла болуб, аланы ичинде уста джарашдырылгъан эски сѣз, образ болса.

Уллу совет литературовед В. Шкловский аны юсюнден быллай юлгю келтиреди: «Биз адамны аты Яковду десек, джукъ да ангылатмагъан сѣзню айтабыз, биз джукъ да билмейбиз аны юсюнден. Алай а, адамны ёмюрюне атасыны атын къошмай, къуру атын айтыб тургъанларына джарсыгъаныны юсюнден чыгъарма болургъа боллукъду.

Некрасов «Эй, Иван!» деб назму джазгъанды. Унукъдурулгъан джумушчу джылайды:

Джангыз бир кере да Иван Моисеевич
деб,

Айтха эди меннге бир адам!..

Былайда уллу социальный проблема салынады, къралны политика строю къаллай болгъаны билинеди. Андан сора миллет шарт да барды: орус миллет адет бла адамны атына атасыны атын кьошмай айтхан, аны сындырыуду. (сёз ючюн, къарачай миллет адетде уа аллай зат джокъду).

Бу уллу оумла бары да «кесек» затдан (адамны атындан) чыгъыб, аны юсю бла да ачыкъланадыла. Аллайгъа художество суратлау джорукъ деб — белгили затны джангы джанындан кёре, кёргюзте билмекликге айтадыла.

Башында келтирилген назмуча, абстрактлы риторикадан сора, литературагъа чюйре келген дагъыда—факториялыкъды. Бу прозада да болады. Поэзияда уа, рифмасы бла ритмасы кёзбаулукъ этиб, литература бла терен кюрешмеген, эстетика сезимлери кемлик этген адамны кёзюне литература чыгъармача кёрюнюб кълалгъаны артыкъ кёб болады.

«Комсомол билетиме» деген назмусунда Аппа улу былай джазады:

Эсимдеди секретарны
Сени бергени,
«Алгъышлайма, энди джигит
Бол»,—дегени.
Къууаннгандан ауузума
Сёзюм келмей,
Кёкде бла джерде болгъанымы
Билмей... д. а. к.

Автор, комсомолгъа кириб, аннга багъалы билет берилгенинде, хар не да былайда айтылгъанча болгъанды. Болгъан факт художество суратлау болмай, су-

ратчы карт алгъанча, кѣчюб къалгъаны ючюн къагъыт-ха, бу назму, къысхасыча, назму тюлдю.

Айтыргъа излегининг назму бла джазылгъаны себебли, артыкъ кючлю, кесгин эмоциялы болмай эсе, сезимлеринги назмусуз да айтыб ангылатала эсенг, назму бла джазаргъа неге керекди?!

Билалны «Больницада» деген циклы саулай да фактографиялыды. Автор къыйын ауруудан инджилгенин да, больница палата аны кѣлюн аз этгенин да ангылайбыз. Циклде автор суйген къызыны юсюнден, суймекликлери къыйынлыкъгъа тюртюлюб чыныкъгъаныны, кеси сау болуб къайтыб, анасы бла къууанчлы тюбешгенини юсюнден хапар айтады.

Алай болгъанлыкъгъа, быланы биз къуру ангыбыз, акъылыбыз бла ангылагъан болмаса, (сѣз ючюн, илмуну, учебникни ангылагъанча), джюрегибиз, сезимибиз бла тюшюнелмейбиз: окъуучу аны азабларын чегалмайды, аны къууанчына къууаналмайды, айтыргъа, былайда эстетика магъана джокъду.

Темалары циклы поэзиягъа кирирге тыйыншсыз тюлдюле; къазауатда сау къалгъан солдатны анча джыл ътгенден сора, джарасы ашланыб, бутун кесгенлерини юсюнден айтылгъаны айырылыб бек магъаналыды: къазауат аллай ачы эскертмеле къоюб кетгенди. Муну автор тюз ангылагъанды, айта уа билалмагъанды, назмусу риторикады:

Энтда бу затла болмасынла деб,
Киши бизде аямай кючюн
Кюрешеди, кече кюн демей,
Рахатлыкъны бегитир ючюн.

Ахырында эки тизгини игидиле — энчи магъаналы, энчи образлыдыла:

Уруш деген сёзню ангыламай,
Ачарча словарь туудукъларыбыз.

Абстрактлы риторика «Ата джуртума», «Лениннге», «Аскерчилеге салам», дегенле бла «Больницада» деген циклы арасында сайлау салынса, цикл баш боллукъду -- лирика поэзияны джорукъларына ол джууукъду.

Бу затха шагъатлыкъ этген «Багълалы заман» деген гитче назмучукъду.

Мен къарасам, кълумдагъы сагъатымы
Солумайын, тохдамайын баргъланына,
Ийнанмазым келед аны чыркъ дегени
Джашаууму бир кесеги болгъланына.
Дженгил озуб баргълан кибик кёрюнеди,
Санаб берген сагъатлары табигълатны.
Ол себебдеи, багълалатыб ашырама
Ёмюрюмден кетиб баргълан хар сагъатны,

Былайда заманны дженгил баргъланын сезиб, джашауну багълалата билмекликге ийнанырчады.

Сагъатны садакълары адамны джашар заманыны «чотун этиб», аны аздан аз болуб баргъланын чертедиле деген айтыу кеси джангы тюлдю. Алай а Билалны бу затны юсюнден кесини энчи сезими барды:

Ийнанмазым келед аны чыркъ дегени
Джашаууму бир кесеги болгъланына.

Бу назмуну эмоция «центриди», эм авторну назмуну джазаргъа алландыргълан оюмуду.

Былайда лирика поэзияны замыселни туугъланындан башлаб, суратлангъланыны джорукълары эсленедиле.

Аппа улуну дагыда мынга ушаш тюзелген миниатюр-
рачыкълары бардыла. Сёз ючюн, «Юйюбюзню аллында
тахтала этиб...» дегени.

Юйюбюзню аллында тахтала этиб,
Гокка хансланы ёсдюреме мен.
Нек салгъанса быллай бирни деб,
Сеирсинеди аланы кёрген.
Мен а бирин да чарпытмаз ючюн,
Билимими, кючюмю сала,
Бири сеннге ушаса уа деб,
Кюрешгеними билмейле ала.

Былайда адамны ичги сёзю, сагышлары бар-
ды. Бу «къаракъашчыкъ», «дугъумкёзчюк», «сютню
кёб саугъан», «хорламлагъа джетген» деген магъанасыз
трафаретледен тюлдю.

Назмуну лирика сезими, поэзия оюму, тамалы ма
бу эки тизгинди:

Бири сеннге ушаса уа деб,
Кюрешгеними билмейле ала.

Автор быланы айтханын. эм окъуучу аланы эсине а-
гъанын аллында келген строфала хазырлайдыла.

Алайды лирика поэзияны, назму джазаргъа излегенни
эсинден ийерге болмагъан энчи джорукълары.

Кертиди, бу юлгючюкле гитчечикледиле. Алай а те-
рен оюмну уллу мотивни да лирика поэзияда суратлан-
нганы бирчады.

«Ата джуртума» деген сборник Аппа улуну биринчи
атламыды, китабны анализ этген заманда, муну унут-
майбыз.

Бир назмусунда ол кеси тюз айтады: джаш джылла-
рыны иги заманын тенглери бла оюнлада ашырмай,
поэзиягъа бергенликге, поэзиясы алкъын къарыусузду:

...Сени къарыусуз джерлеринг
Кёбдюле, мен бойнума алама.
Халатынгы биреу айтса бетингден,
Ол адамны сёзюн терсге санама.

Китабчыкъны асламысында авторну сёз урумуна кёре, ол кесине базгъанча кёрюнеди. Ол себебден энтда бу стилде (абстрактлы риторика бла фактографиялыкъ) джазыб бара болурму деб, кьоркьюу барды.

Джангы джаза башлагъанланы барында да болуучу абстрактлы риторика бла фактографиялыкъны хорламакълыкъ къарачай джазыучулагъа артыкъ да кыйынды. Не ючюн десенг, гитче миллетлени литературалары джангы туугъан джыллада саулай совет литературада да болгъан стиль артда къарачай литераторланы арасында (къалгъан гитче миллетлени да аны кибик) критика этилгени болмагъанды; джаш джазыучула уа къайда да ана литератураны традицияларын хайырландыргъан заманда, аланы игисин, аманын айыралмаучу боладыла.

Ол себебден, вопрос бир къауум джазыучула умут этгенден кыйын да, уллудады: сёз талай джаш джазыучуну талай кемликлерини юсюнден тюлдю, реалист литератураны джорукъларына къаршчы келген, литератураны ёсрге кьоймагъан, кеси да 30—40 джылны тамырланыб тургъан системаны юсюнденди.

Гитче китабчыкъ (аны авторуну тукъуму Аппа улу эсе да, башха эсе да) миллет литератураны уллу проблемалары бла байламлыды; аны суратлау болуму басмадан чыкългъаны да ана литератураны болумуна таяна болгъанды. Ол себебден, бу проблемаланы къарачай литераторлагъа ангылагъан окъуучулагъа да къолгъа алыргъа, джитирек къараргъа борчду.

Бу тукъум тилекни толтурмазгъа, китабчыкъны окъу-май къояргъа къыйынды. Ахматны назмусу джуашлыкъ, адеблилик бла орун алады окъуучуну джюрегинде; авторну поэзиягъа багъа бере билгенин, ол себебден кесини поэтлик кючюне базмагъанлыкъ этгенин кѳргюзтеди. Джаш джазыучулары уа окъуучу бла «ушакълары» кѳбюсюне уллу кѳллюлюк халда болады. Аланы уллу сѳлешгенлери бла литературагъа керти къошхан юлюшлери келишмейдиле.

Кертиди, Ахмат да хар къуру да «Окъуучума» деген назмусундача, къошакъсыз болмагъаны танылады. «Джюрегимден сыгъыб-сыгъыб» деген назмусунда джазгъанларыны барын да окъуучуну атына кѳчюреди: излемегиз, ким джазгъанды быланы, къайдады ол деб; джашауунгда джангылыб, къыйналгъан эсенг, болушургъа болурла назмула, ал да окъу, суюмеклик инджитген эсе, ата джуртунгу бек сую эсенг, къолларынг берчили эселе, сен джазгъанса бу назмуланы, ала сеникиледиле; назмула ючюн ол башына сый тартмайды.

Назмула бла излемейме
Мен кесиме чырт махтау,
Окъуй келиб, джаратмасанг,
Боллукъ тюлдю менде дау.

Бу бары да адам бюсюреу этерчады, кеси да биз алындагъы назмуда танышхан Ахматны халисине ушайды. Аны ызындан а, къараб къарагъынчы, иш терсейеди—окъуучу назмуланы джаратмагъаны болса, аны чуруму, автор айтханнга кѳре, къуру окъуучуну джашлыгъынданды (назмуда саулай да автор джаш тенги бла сѳлешеди),

Не ючюп десенг, ол затланы
Сынамагъанд джюрегинг,
Ким биледи, ёсе келсенг,
Энтда окъурса, джаш тенгим.

Былайда джазгъанларыны агъачына къайгъырыу бек азды авторда.

Ахматны назмуларында кёб тубеучю тема — поэтлик творчествону бек мардасыз къыйынлыгъы, инджиулюнюгюдю. Бу къайсы миллет литературада да, хар заманда да болгъан традициялы темады. Алай а Ахмат аны энчи образлы суратлайды

Поэтни аллында стслда — бир тюрлю бир сейирлиги болмагъан сыйдам «тёрт мюйюшлю акъ къагъыт». Алай болгъанлыкъгъа, ол къуру тышындан кёрюнеди алай тюз, «кюзгюча сыйдам» — аны юсюнде кёб тюрлю чырмаула тыядыла поэтни аллын. Къагъыт аны кёзюне быллай сыфатда кёрюнеди: къагъыт—тенгиз, поэтни сезимлери уа — ол тенгизни юсюне тизилген къайыкъла, Тенгиз, къайыкъланы бошуракъ кёрсе, разы болмай, джагъагъа атыб иеди.

Не да быллай образ: поэтни къаламы акъ къагъытны юсюнде, налсыз ат бузда тайгъанча, таяды (алкъын ышаннгылы, базыб атлаялмайды ол поэзияны джолларында). Бу чырмаудан ётуб, аякъ тирегенлей, поэтни аллына биягъы акъ «сыйдам» къагъытны юсюнде «темир таула» чыгъадыла. Ол, абына, джыгъыла, къоба, «акъырынчыкъ» джол къоратыб барады.

Была бары да кесгин кёрюннген (зрительный) образладыла, алай уллу болмасала да, поэтлик кёрюмню шартларыдыла. Назмуну автор былай бошайды:

Ким биледи,
Ишни къалай боллугъун:
Не кетерме,
Не мийикден къарарма!

Поэтни бу назмудагъы сагъышлары хар джаш джазыучуну джолунда бек багъалы затладыла: автор, игисин —аманын таныялмагъанлай, назму халгъа ушашдырыб (стихийно), джазгъан кезюуден ычхына башлаб, «акъырынчыкъ» суратлау, творчествону специфика джорукъларына ойлаша барады. Былайда, Ахматны иги назмуларына кёре, автор «эрийди джюрек», «деу Ленинни мермер ташлы джолунда» «дунияны джарытыб, уллу Октябрь чыракъ болуб джаннганды», «ай кююш суу бюрке» дегенча, традициялы кёлтюртю сёзлени магъанасызлыгъын, бир къауум назмусу («Лермонтовну сынташына», «Къарачай-Шахаргъа», «Джырчы», «Халкъындады джюреги» дегенча) суратлау обобщение болмай, бош, «кзууш» тизгинле болгъанларын эслер дейбиз.

Назмъланы абстрактлы, айбат сёзлю болгъанларыны бир чуруму — джаш джазыучула, «гражданственный» болургъа излеб, (джашау эм поэтлик сынамлары азлыкдан) суратларгъа, ачыкъларгъа къарыуларындан келмеген, «Ата джуртум», «Ленин», «Октябрь», «Мени джерим», «Партия», «Пушкинге» дегенча уллу темаланы алгъанларыды. Теманы ачыкълаялмагъанлары себебли, иги мурадлары алдаулукъ (окъуучуну кёлюн ийнандырмагъан, эсинде къалмагъан) болуб къаладыла.

Сезимли, оюмлу адамгъа адамлыкъ этер ючюн, не аз сылтау да джетишеди; адамлыкдан а эм мийик гражданственностха джолну узакълыгъы къолунгу узатхан чакълы бирди. Ол себебден, поэт болур ючюн,

адам, кесича къалыргъа керекди, кесин башхартыб, ауазына джарашмагъан нотаны чыгъарыргъа кюрешген джырлаучу, аякъларыны бурунларына кёлтюртилгенча, этмезге керекди.

Къобанланы Ахматы кесича кёрюшю, кесича джюрюшю (алкъын, кенг болмаса да) барды; ол кёл салыб ишлесе, окъууун, билимин ёсдюрге, бизни литературабызгъа тадай замандан иги поэт болуб къошуллубду.

1966 дж.

Болса да, Семен улуну назмуларыны юсюнден айтыр-
гъа излепенибиз бу тюлдю, айтылгъан (декларация) бла
этилгенни араларыны узакълыгъыды.

Айтылгъаннга, — «биз излеген да олду, ауруунг
тас», — дейбиз. Этилгени уа... Литература творчествону
джорукъларын былай тюз айта тургъан адамны этгени
быланы нек бегиталмайды деб, — олду сагъышландыр-
гъан, къайгъылы этген.

Бичдим сени джюрегими къылларында,
Джан джашаугъа хакъ тырмашхан джылларында
Билгенимча, мыйым бла эслеб сюздюм,
Эркелетиб, нёгер этиб эсге тиздим.

Биринчи тизгин халкъ тилде джюрюген айтыуду,
алай а тоблукъ болгъанды, «ишлемейди». Кеси да, —
къылларында дей болмазла, къылларындан болур.

«Эркелетиб», «нёгер этиб» дегенни ызындан бир энчи
сезим ачыкълагъан сёз келсе, бир зат билдирлик эсе
да, былайлай джукъ да тюлдюле. «Эсге тиздим» деген-
де магъана бар эсе да, керексиз омакълыкъгъа дженг-
ени, эски айтыу болгъаны ючюн, окъуучуну эсине джукъ
салмайды.

Иш оджакъда туудургъанды ёсюм сени,
Халкъдан джыйыб, халкъгъа иеме кесим сени,
Эс элекден эслеб иед эсим сени,
Джараса деб мурат этиб элегени.

«Иш оджакъ» деген примитив метафорады.

«Туудурады ёсюм сени» дегенни уа къалай ангылар-
гъа боллукъду? Не зат ёсюмдю ол? Бу, автор умут эт-
генча, сёзню теренин къазыу тюлдю, керексиз къыйыш-
дыруду, «мийик, поэзиялы» сёз тугушла излеген мурат
бла сёзню (магъананы) тубаннга бастыруду.

4-чю тизгин бошунагъа орун алады: анда айтылгъан 3-чю тизгинде айтылыб бошагъанды—элегени джараса деб мурат этмесе, элеб айланыргъа неге керекди?!

Ол—бу строфагъа кёре. Саулай назмугъа кёре уа, 3-чю тизгин кеси да артыкъды: аллында строфада айтылгъан, «билгенимча мыйым бла эслеб сюздюм» деген бла бу тизгинни не башхалыкълары барды?!

Излегеним: мени окъуучум сени суйсе,
Тауушунг да къулагъына джылы тийсе,
Магъананг а джюрегине терен сингсе,
«Энтда джаз!» — деб келгенледен хапар ийсе.

(„Джырым“)

2-чи бла 3-чю тизгинледе айтылгъан, биринчиде айтылыб бошагъанды: «къулагъына джылы тийген» да, «джюрегине терен синген» да, д. а. к. кёб шартла да (быланы бек кёб тизерге боллукъду) суйген деген магъанагъа киредиле, кеслери да тамам тебленнген айтыуладыла. Башха джангы халда айтыргъа мадар джокъ эсе, была «суйсе» деген сёзден алгъа келирге, не да бу сёзню ызындан эки точка салыныргъа керек эди.

4-чю тизгинде «келгенледе» не магъана барды? Автор бла окъуучуну араларында ким джюрюйдю?..

Сёзге сёз къоша, сёз сала,
Сёзден ишленди сёз къала,
Этилгенине кёз сала,
Ач да ичине бир къара.

«Кёз джетдире» дейдиле, «кёз салгъан» а къалайды?

Кёз джетдирген бла ачыб ичине къарагъан бир магъананы тутадыла да, 4-чю тизгин артыкъды.

Эки назмуну да саулай алсанг а, магъаналары джокъ; бу анализни этгинчи талай кере къайтарыб окъудум, эсге джукъ тьюрелмеди. Не ючюн?

Азрет «халкъ формада джазады» деб айтыу джюрюйдю. Барды керти да Азретни стилинде халкъ формадан юлюш. Алай а, асламысына бу халкъ форма тюлдю, стилизацияды; халкъ формагъа ушагъан былайда назмуну тыш кёрюмдюгюдю, ичги логикасы болмагъанлай. Поэзияны джорукъларына кёре, поэтни окъуучулагъа джангылыкъ ачхан энчи оюму тизгинден тизгиннге ачыкълана баргъанны орнуна, былайда барыбыз да азбар билген затланы традициялы «къуууш» метафорала бла айтыду.

Халкъ формадан Азрет алгъан—ушаш тауушланы тизгинлени ахырларында келиб къалмай, алларында, орталарында, эки-юч тизгинде саулай бир-бири ызындан болгъанлары, талай тизгинден атлаб, дагъыда къайтарылгъанлары, тизгинлени ахырларында рифманы орнуна бир сёз айтылыб баргъаны (редиф)—буду.

Фольклорда (оюн джырладан къалгъанында) бу форма джырны ичги логикасына сыйыныб джюрюйдю, оюмну эмоциялы, поэзиялы этеди. Бу къуру къарачай халкъ формада тюлдю, поэзияда ёмюрледен бери кенг белгили суратлау амалды — панторим.

Азрет а муну кёрмей, сёзге, тилге багъа бериуню юсюнден айтханлыгъына, алагъа «джюк кёлтюрююню» (оюм, магъана джюк) къайгъысын этмейди.

Аны ючюндю бир затны талай кере къайтарыб айтханына контролю болмагъаны, юч строфаны ичинде анча артыкъ сёз болгъаны; стиль халатлы «кёз сала», «келгенледен хапар ийсе», орунсуз бир-бири ызындан юч кере къайтарылгъан «сени», «иеме», «иед», «айт» — магъана ючюн болмай, сансыз (механически) рифма амалтын бир-бирин тартыб тизилгендиле.

Семен улуну алджагъаны — джашауну теренине

къарамай, баш-башы бла бармакълыкъ, энчи оюму, энчи сезими болмагъанлыкъ, лозунглары, кенг белгили затлары, марксизм-ленинизм идеологияны формулаларын кесини энчи оюмларына санамакълыкъ. Мындан чыгъады риторика.

Совет джазычулары барысыны да идеологиялары бирди. Аны ючюн, (бир затлары юсюнден джазгъанлары ючюн) хатлары башха болмаса, къаллай поэзия болур эди ол! Хат а къуру тыш форма тюлдю, сезимлери, кёрюмюдю джазычуну.

Азретни «Шохлукъ ючюн» деген назмусу не темагъа джазылгъаны атындан да белгиледи. Стили халкъ формагъа ушайды. Айтылгъанда терслик да джокъду, сыйдамды. Джангы окъуй башласанг, «аман да тюлдю» — дериксе.

Салам сеннге, тенглеринге, къартха, джашха,

Энчи салам къарт атанга, элден башха.

Рахатды тийре, хоншу эм джамагъат.

Джашауубуз сеирликди, бек алаMAT.

Автор тенгини эм кесини совет джашаугъа къууанганларын, джашауну кюнден кюннге, иги бола баргъанын кёргюзтюрге излейди. Айтылгъаны уа поэзиядан узакъды:

Хорлам беред хар озгъан кюн, ыйыкъ эм ай,

Колхозубуз алчы болгъанд, колхозчу—бай.

Иш ишлейбиз, иш кюннге хакъ юлешебиз,

Алчыладан болургъа деб кюрешебиз.

Неда:

Кёк кюкюрейди, джауады жангур,

Сора кюн тийиб, джылытад джерни,

Джер джангырады, сен да ишге джангыр,

Заман багъалар иште джигерни.

Джауум кёкде, урлукъ джерде къалмаз,
Себилген, чагыб, ёседи джашнаб,
Этим болмаса—битим да болмаз,
Чагала, къала, чыкыгъандан башлаб.
д. а. к.

(«Ёсдюр».)

Билебиз муну барын да. Тюзюн айтсакъ, бу темагъа джазылгъан газет статьяла кёб эмоциялыдыла мындан эсе.

Аны кибикидиле «Къойчуну джыры», «Аманат», «Эркинсе», «Илмугъа», «Устазгъа», «Акътон ата».

«Акътон атадан» — формасы таб келгенледен—бир строфа:

Белин тартыб, терин атыб,
Джыйын ийген, къышын билген,
Кюннге кюйюб, ишин суююб,
Мыйыкъларын бурадыла.
Межам эркин, джылы, таза,
Ишлей, эте, окъуй, джаза,
Эки тамакъ ашха база,
Заукъланыб турадыла.

Авторну иги муратлары бир да окъуучуну джюрегине джол табмайдыла, джуабсыз къаладыла.

Белгили болумланы, фактланы бир-бири ызындан тизиу.

Былай джазыу поэзия болса, бир 4—5 автор саулай темаланы бошаб, поэзия да таусулуб къаллыкъ эди, былайда саналгъан джашау болумну ичинде, аны энчи шартларында биремлеб табадыла поэзияны ансы.

Белорус поэт Петрусь Бровка аны юсюнден былай айтады:

Назмулада джырланнганды дуняда болгъан бары,

Алада суратланнгандыла саулай:

Джангур да, джанкълыч да, джел да,

Къар да, буз да, чапракъ акъгъан да.

Джангур, билмей тургъанлай, джетиб

Ханслада джалан аякъ чабыб тебрегени.

Ненча кере суратланнганды нарат чегет...

Сора не затха энтда джангыдан

Алама къолгъа перону? Къайтарыб,

Быланы юсюнден джазар ючюнюм?

Ма бу сорууну кесине салыргъа, анга джууаб этерге хар поэт борчлуду. П. Бровканы джууабы:

Джазама адам джюрекни юсюнден —

Къарайма да — аны тюбюн кърмейме.

Пишу о сердце человечьем.

Гляжу — и дна не вижу в нем.

(«В стихах воспето все на свете...». Перевод Я. Хелемского).

Адам джюрекни юсюнден... Тюбю кърюнемеген джюрекни... Поэтге ма бу зат синггинчи, аны керти поэзиясы боллукъ тюлдю.

Былайда да айырыб чертирге керекли: къарачай тилде джюрек, джан, къан деген сёзле кёб джюрютюледиле, поэтле да аланы не мардадан да тышында эркин айтыргъа ёчдюле, алай а ала, бу сёзлени **кеслерин—затны атын** — айтхан болмаса («джюрегим бла сюме», «джюрегим къайнайды, Джанады», «джанымы да ая-

мам», «къаным бла төлерме» д. а. к.) «тюбю кёрюндеген» адам джюрекни 10000... тюрлю халларын, эслемейдиле. Аны ючюндю Семенланы Азретни «Тау бла таулу» атлы китабында тау да, таулу да кёрюндегени.

Джюрекни кёре билмекликни къалайгъа ангылашынганыны мисаллары П. Бровкада уа ма былайдыла («Письмола» деген назму): тайгадан тау джитилеге, дуняны бир къыйырындан бир къыйырына, къуугъунгача, письмола барадыла. Адресантны дженгил табар ючюн, ала самолётла, рельсала, тенгиз толкъунла бла да чабадыла. Биз, ала къаллай хапарла келтире болурла, деб къайгъырыучубуз. Иги хапарла эселе, почтаны алыб келген самолёт, ашыгъыб сакълагъаныбыз себебли, текелемюйюз кибик сюйрелиб келгенча кёрюнеди. Письмола джансызла, джюрек ачыкълыкълары болмагъанла эселе, ёгюзле бла келсинле. Аллай письмола да боладыла — аманлыкъ излеген, къара иннетли. Ала ны джюрютюрге айрычабакъгъа берилге эди — ала бла бирге артына-артына барырча.

Бек терен философиялы болмагъанлай да, назму поэзиялыды (рифма ритмасы да кёргозюлмегенлей), эсинге тюрреледи. Адам джюрекден бу поэт кеси эслеген хапар айтылгъаны, аллында белгили затла тизиле келгенге ушагъанлыкъгъа, артда автор кесини чыгъымларын этгени, анга художество суратлау детальла (самолёт, текелемюйюз ёгюзле, айрычабакъ д. а. к.) табханы ючюндю алай.

П. Бровканы «Эмен чапракъ» деген назмусуну формасында бир тукъум бир омакълыгъы джожкъду, назму уа поэзияны мийиклериндегиледенди.

Къайсы бирибиз да билебиз — эмен чапракъларын къачда агъызмай, джаз агъызады. Анга сеирсинген эсек да, асыры сагъыш этиб кюрешмегенбиз.

П. Бровканы назмусунда: поэт ачы кюнамандан кьоркьмайды, боран уруб да джыгъарыкъ тюлдю аны — джашаудан, эмен чапракъ бутагъындан тутханча, тутубду (айта билгенмиди! — Н. Б.). Къачхы кюнаманны къарангысында ол, — багъырча (бу металлдан этилген кьонгурау дегенни орнунда айтылады — Н. Б.) джанады, джелни сызгъыргъанына джууабха чайкъалыб, зынгырдаб турур ючюн. Къыш боран сарнагъан, бузлауукъ ачы азауларын кёргюзтген заманда аны кесинде ёсдюрген бутакъны, къол аяз бла джабханча, джабады. Джаз джылыу келгенлей а, джангылыкъгъа баш уруб, джаш чапракълагъа орун кьоуб, акъыртын джерге тюшюб къалады.

Ма кёре билмеклик! Ма суратлау! Сыфат, характер! Излей эсегиз,—совет адам! Бизни поэтлерибиз да, Азрет да хаман айтыб, суратлаялмай, туруучу, «Коммунизмге баргъан» — адам.

«Джанымы, къанымы кърал ючюн, халкъ ючюн берликме, аярыкъ тюлме», — деб къычырыб, даууурбаз къагъыб кюрешгенлеге ийнанмайбыз, мынга уа ажымыбыз джокъду — джашауну керти да сюеди (образны табылгъаны да муну ючюн болгъанды), не къыйынлыгъын да кёлтюрлюкдю, бюгюлсе да, сынныкъ тюлдю. Джашауну джашлыгъын, джангырыуун кьоруулар, сакълар ючюн, кирликди отха джалыннга да. Борчун толтургъандан сора дунядан кетер кёзююу келсе уа, башына сый чакъыртмай, дауурсуз (эмен чапракъла джаз акъгъанларын билгенлигибизге, агъа тургъанлары эсленмей къалады) акъырын кетиб къаллыкъды.

Белгили затланы кесини поэзия оюмуна санамакълыкъны ачыкъ мисалларыны бири Азретни бир китабда

бир-бири ызындан басмаланган бир темагъа эки назмусу — «Ана тилге», «Ана тилде».

Бир темагъа болгъанда тюлдю иш, анда не зат табылгъанынданды.

Биринчи назмуда айтылгъан: ананы тили, поэтге бек багъалы, къарачай-малкъар халкъны кереклисине джараб кёб ёмюрлени ётгенди. Алай а, джазма (алфавит) болмагъаны себебли, халкъ къарангы болгъанды. Октябрь келеди, тенглик береди, алфавит къуралады, халкъ къууанады, ёмюрлюк къарангылыкъны азабындан къутулады, аны бла бирге илмуну тамалы да салынады.

Айтыгъыз, автор да, къалгъанла да, бармыды былайда адам эс ийерик бир джангы зат?

Назмуну сёзлери биз былайда айтханла тюлдюле. Муну назмугъа санатыб кёзбаулукъ этгенле, алджантханла да аладыла (ритма бла рифма да).

Тауушларынгы берген эдиле
Атала, анала бизге саугъагъа,
Ол тауушлагъа сурат табылмай,
Халкъ инджиле эд бизде, таулада.

Алфавит джокъ эди деген магъананы «тауушлагъа сурат табылмай» деб бергенликге, аны ючюн чыртда поэзиялы болмайды. Не ючюн? Сёз тюрленгенден магъана тюрленмей, эски магъана алайлай къалгъаны ючюн, бу авторну оюму болмай, белгили факт болгъаны ючюн.

Строфаны къалгъан сёзлеринде уа тинтиб кюрешир зат джокъду. Назму саулай да аны кибикди—белгили затла тоблукъ болгъан сёзле, сёз тугушла бла рифмагъа, ритмагъа салыннгандыла. Джазмадан сакъланган джангылыкъны юсюнден «таулуну тангы ышарыб

атды» демеклик, къарангылыкъ, къара танымагъанлыкъ хорланнганыны юсюнден «ау басхан кёзле ачыкъ кёрдюле» деген, алфавит бла бирге миллет илмугъа джол ачылгъанын кёргюзтюрге излей, «халкъгъа саугъагъа илмуну урлугун тау элlege алыб келдиле» деу д. а. к. суратлаудан, поэзиядан керидиле. Штампыдыла барысы да. Экинчи назмуну бары да буду:

Ана тилде школланы ачабыз,
Басманы да ана тилде басабыз.
Урунуб, кыйыныбызны ашайбыз,
Кенг ёмюрде, тенг юйюрге джашайбыз.

Назмуну джазылгъан джылына кёре (1956), миллет «дуниягъа экинчи кере туугъан» заманны юсюнден болгъаны ангылашынады. Алай болгъанлыкъгъа, былай айтыу назму тюлдю. Не джумушакъ кёз бла къарасанг да, бу халда, стилде джазылыуну ёмюрю—бир кюнлюкдю.

Кёре билмеклик, энчи оюм, дагъыда энчи оюм — буду назмуну назму этген.

Сёз, рифма табхан тынч тюлдю. Алай а, оюм, кёре билмеклик болса, была кеслерин айтдыртыргъа керекли сёзню табдыртырыкъдыла.

Семен улуну кесини суймеклик лирикасында тюбейди мынга шагъатлыкъ. Китабны бу бёлюмюдю поэзия деген магъанагъа джууукълашханы.

Суймеклик эм «эски» темаланы бириди поэзияда. Аны юсюнден жангы сёз айтмакълыкъ да кыйынды. Азретни уа барды мында тюзелген образлары, кескин, толусезимлери, сынамлары, тюрлю-тюрлю интонациялары, халкъ формада сёз байлыгъы.

Джюрекде отунгдан джукъ къалгъан эсе,
Ышыр да, ары джанма къой.

(«Джюрекде отунгдан...»).

Мен ёртен салдым — джандыралмадым
Къобанны кююш шоркъасын.

Неда:

Ой, сууда — чабакъ, хансда — бёдене,
Тёнгеремезми тик ёрге,
Ой, сууда чабакъ, хансда бёдене,
Келишмезлеми бир джерге.

(„Къайнаталмайма тенгизни...“)

Таб ёртен салса да, Къобанны шоркъасын джанды-
ралмагъаны, таш тик ёрге тёнгеремегени, сууда чабакъ
бла хансда бёденени джашау халларыны башхалы-
гъы — была бары да таб хайырландырылгъан образла-
дыла; башха темалагъа джазылгъан назмулагъа да аны
кибик энчи кёз керекди.

Ма дагъыда сезимли, кёрюмлю суратла:

Джюрек муратха джеталмай,
Тар кёкюрекде чарс этсе,
Не тешиб, чыгъыб кеталмай,
Эмиликлигин тас этсе...

(«Мени ючюн...»)

Къызгъандан — тылпыу, тылпыудан — тубан,
Тубандан булут чабханча,
Булутдан джауум, джауумдан—джибиу,
Джибюден — ырхы къобханча.

(«Мурат дженгиуде»)

Сени таныхан огъурлу кюнню
Джыл сайын байрам этерме.

(«Джыр къабджыгъымы юйде къойгъанма»)

Семен улуну назмуларыны кёбюсю, (атларындан да башлаб) — «Джырым», «Окьюучум», «Биз барабыз», «Джаш тёлюню джыры», «Терк джетербиз», «Бизде СССР-де», «Мухолчу бригадирге» башында келтирилгенле, таб китабчыккыны кюралгъаны да (тема бёлюм-леге юлешиниб) 20-чы джылланы традициясындадыла, агитка, дидактика стили алагъа, «союб къаблагъанча», ушайды.

20-чы джылланы стиль традициялары эртде огъуна саулай совет поэзияда да джараусуз болгъандыла. Къарачай-малкъар ана литературадан юренирге излеген а, заманларына джетмей, джарты джолдан кетгенледен (аланы не бек сюе, сыйлай эсек да) юренирге керек тюлдю, бусагъатны, аны игилерини суратлау амалларын кёрюрге керекди.

Алай а бу да бек азды юренирге. Тёгерекге къараб, гюрджю, эрмен, белорус болса да, орус, француз, инглизде да, айтылгъан джазычуланы суратлаулары тинтиб, сынаб, поэтлик кёрюмню хауасын кенг этерге, ачыкъ этерге борчлуду.

Бу не Семен улуну халкъ формасына, не къалгъанны миллет формасына заран этмейди. Хар поэзиягъа да бирча болгъан, суратлау творчествону, къадау ташыны— адамны, адам джюрекни, халини, психологияны тинтиуню, суратлау дегенни магъанасын ангылатады, сингдиреди ансы. Алай болмаса, тау таулу да керти кеслери огъай, аланы кёлеккелери да кёрюннюк тюлдю. Алдамайыкъ кеси кесибизни!

„Уялмазча адамладан“

Уллу кёллюлюк, махтанчакълыкъ, кесине асыры бек базмакълыкъ, ишини чыртда чийсилсизлигине хакъ ышанмакълыкъ творчествону биринчи джауларыдыла. Была орналгъан джерде кесек зат да кёзге уллуча кёрюнеди, алдаулукъ этеди, ёсюм тохтайды. Ёсюмсюз а не творчество болсун!

Фахму не къадар уллу болса, адамда этген ишинден кёлю кенгмеклик, кесине разылыкъ ол къадар аз болады; ол хар битдирген ишини толулугъуна ажым этгенлей, «джангыдан башласам, андан иги этерик эдим» — дегенлей барады. Искусствону, литератураны историясында белгили художникле алаамат китабларын, операларын, суратларын, скульптураларын 10—15 кере джангыдан этген, джылла бла кюрешген огъай, кюйдюрюб, ууатыб атыб, не да ахирына джетдирмей кююб тургъанларыны кёб мисаллары белгилиди.

Бизде уа, не джашырыу, кеси-кесине къууанмакълыкъ, хар сёзюн «доппакъ алтынча» кёрмеклик джюрюйдю. Бу къуру да адамы табигъат берген халисинден, чёрчеклигинден болуб къалмайды, окъууну, билмни эстетика сезимлени мардаларында болады. Адам

не къадар кёб окъугъан эсе, уллу искусство синген эсе анга, кесини творчествосуна борч салмакълыгъы ол къадар уллу болады; ол хаман излегенлей, юреннгенлей турады. Бу затлары сайыракъ къалгъан а, керти искусствону таныялмайды да, аны ючюн, кесини аз кыйынына да разы болады, ишини агъачына кыйгъы этиу кючлемейди аны джюрегин. «Адам айыб этерми?» дерге да аны ючюн келе болмазмы бир къауум авторланы эслерине?

Къалай-алай эсе да, бир къауум китабланы (къуру бизде тюл, уллу литературалада да тюбейдиле аллайла) окъусанг, «къалай уялмайдыла быланы чыгъаргъанла» — деб хаман алай кёлюнге келеди.

Семенланы Азретни «Нюр джилтинле» деген китабында айтылгъаны кибик, «уялмазча адамладан», джазаргъа излеген бек багъалыды.

Тао китабда иги назмула аз болсала да, джазыучуну кёлюне быллай сагъыш келген эсе, (керти кука сёз болмай) андан умут этерге, ёсерин сакъларгъа боллукъду.

Биринчи китабына кёре, «Нюр джилтинледе» Азрет бир кесек ёсгенди; окъуучу бла ушагъы, поэзиясына кесаматы мында биринчисинден кыйгъылы, тынчлыкъсызды (энтда бир кере айырыб чертебиз: кёлю бла эсе айтханы, кесине иги); алгъын поэтлигине автор бек ышаныб эди бусагъатдан эсе. Ол китабында «Окъуучума» деген назмусу бла мында «Окъуучу» деген назмусун тенгleshдиригиз. Ол назмусунда автор окъуучу аны назмуларын суйерине, «энтда джаз» деб келечи иерине асыры аккыллы тюл эди, мында уа алай базмайды.

Сен назмуму суйюб окъур амалтын
Хар сёзюне
Салыр эдим сары алтын,

Кюрешеме,
Кёлюнге уа джеталмайма,
Эбин табыб,
Кебин габыб эталмайма.¹
Муратым а.
Хар тизгинни магъанадан
Джюклергеди,
Уялмазча адамладан.

Керти да «кюрешеди» автор терен кёрюрге, тинтерге, ангыларгъа...

Алгъыннгы лозунгларыны орнуна энди джашауну ёмюрлюк проблемаларын сюзерге бурулады. Алагъа окъуучуну ойлашдырыр ючюн а бир-бирледе абстрактлы дидактикадан лирика джорукълагъа кёче башлагъанды.

Джюрек, талпы! Сезим, сына! Ишим, бит!
Джалкъаулукуъну джели сизге джетмесин.
Сеир заман акъыртын, эм джашыртын
Зыраф ётюб, айыб этиб кетмесин!

(«Джюрек, талпы!...»).

Поэзияда джангыз бир сёзню къалай айтылгъанындан да тюрленеди болум. Келтирилген назмуну ал эки тизгининдеги—белгили магъанады, «сеир заман» да аны кибики. «Акъыртын, эм джашыртын бла» «айыб этиб кетмесин» деген сёзле магъананы змоциялы этиб, эсге алдырадыла.

¹ «Кебин» эки тюрлю магъананы тутады. Былайда грамматика категориясы башха тюрлю болургъа керек эди.

Адамны, джашауну джюрюшюн, тюрлениу халын,
ёсююн суратлай, автор бир-бирледе алай абстрактлы
болмагъан сыфатла да табады: адам —

Кирпиклерин къакъгъан сайын,
Эски тылпыуун
Тышына теге,
Джангы хауа тартхан сайын;
Джашау иеси,
Джарыкъ кюн кеси,
Джолун бошаб батхан сайын;
Джашагъанланы,
Сыйлары ючюн
Танг жарытыб атхан сайын...
Муратларынг джуукълаша барады.

(«Джетеме»).

Историялы философия болумну юсюнден:
Джазны, — кышны эркинлиги табигъатда,
Эркинликни эркинлиги джамагъатда!

(«Быйылгъы джаз»).

Мюлк байлыкъ ёсююню, рахатлыкъны кёргюзе:

Биз базманны бир джанына Минги-Тауну,
Бир джанына мюрзеу бла сары джану
Салсакъ, тенг тохтасын аны эки джаны,
Джерибизни джибитмесин адам къаны.

(«Алгъыш»).

Традициялы алгъышны формасында айтылгъанына
кёре, аман тюлдю.
Ана тилни узакъ ёмюрлююгюн, история магъана-
сын ачыкълай, Азрет былай джазады:

Урушла сени
Елтюралмалла,
Джашауну сюзюб,
Хапарын алдынг,

Эмина ёлед да
Джукъ эталмалла,
Кёрдемчи болуб,
Шагъатха къалдынг

(«Анамы тили»).

Бу да бек кёб джюрютюлген темада кесингча айта билмекликди.

Джашаугъа, халкъгъа кеси джукъ да бермегенлей, аллына хазыр болуб келген да кёлюне джетмей, хаман, «гаккыда тюк излеб», тарыгъыб тургъанланы, махтанчакъланы таб суратлагъанды Семен улу!

I

Джерин джерсинмейди,
Элин элсинмейди,
Тенгин тенгсинмейди,
Башын башсынад.

Кюнюн кюусюнмейди,
Ишин ишсинмейди,
Ашын ашсынмайды,
Ишге ташсынад.

(«Бизни заманны джарлысы»).

Уллу джангылыкъ барды деб да айтырыкъ тюлсе, ёзге, риториканы къатында ачыкъ суратлылыкъ эсленеди; ушаш тауушла, ушаш сёзле, тизгин рифма (сквозная)— барыны да бар магъана джюгю. Автор тауушла бла ойнауну къоя баргъанга ушайды. Панторим тюз хайырландырылгъанды.

Миниатюраларында да эсленибди бу атлам — алада формалары джараштырылган бла бирге, энчи магъаналыла бардыла.

Ариулугъунг
Махтаныргъа болгъанында,
Адамлыгъынг
Туралмайын чыдаб, тѣзюб,
Сенден себеб
Табмай, кѣлю къалгъанында,
Кетген болур,
Экигизден бирча безиб.

(«Ариулугъунг...»).

Кѣрмегенге — кѣмюр кюн ай да,
Елмегеннге келир кыш джай да.

(«Кѣрмегеннге...»).

Фахмуну джауу зарлыкъды,
Ол алай эте барлыкъды.
Зарлыкъ насыбха къошулмаз
Фахмулу заргъа баш урмаз.

(«Фахмуну джауу...»).

Азрет алгъынча хар нени баш-башы бла барыб турмай, сагъыш эте, чыгъым эте, биледи: адамны, таб ол алкъын болмазлыкъ зат эсе да, талпыуну, ариулукъгъа, романтикагъа учуннганын, неге термилгенин эслей, эслете да башлагъанды. «Заман» деген назмусунда ол джашауну къууанчына бушуууна да джолугъургъа хазыр болгъанын кѣргюзюб, ызы бла былай айтады:

Алай а бир
Эскертиригим сеннге:
Саулугъума
Зараплары джетмесин!
Таш кёлтюртюб турлукъ эсенг да меннге,
Джашлыгъым а
Чырт юсюмден кетмесин!

Аллай айтыу барды — адам мёлек тюлдю, кемлиги болмагъан адам джокъду деб. Бир къауумла айыблы ишлерин, халилерин, сагъыш этиб атларгъа эриниб, кеслерин да, башхаланы да абындырыб тургъаанларын джуудуруучудула бу сылтауну келтириб, кеслери-кеслерини кёллерин басыб, рахат болуб джюрюйдюле.

Тюз дюлдю къыяусуз адам джокъду деу. Аз эсе да, барды. Джокъ эсе да, болургъа керекди. Адам, игиден иги бола барыргъа, аны эм мийигине джетерге кюреширге, кесини дунияны да аллында борчлуду. Семен улуну «Ханны къызы» деген назмусунда аллай идея барды.

Ханны къызы, къуру да болуучусуча, келечилени барын къайтарады, кишиге барыргъа унамайды. Хан мадарын тауусуб, къызына дерс берир муратда, анга джумушчуларын аскер да къураб, джолгъа хазырлаб,—

«Кёк къырдышда къара суугъа,
Терек салкъын тюшюб тургъан
Джер табхынчы тохтамагъыз,
Таб азыкъ да ашамагъыз,
Айтырыгъым олду», — дегенди.

Джолоучула кёб айланыб, къырлыш, къара суу, терек салкъын кёредиле. Алай а башха-башха. Барысы да бирге болгъан джер а табмай, къайтыб келедиле.

Сора барыб кызына хан:
«Хар неси да толу инсан
Тюбемейди, муну ойла,
Келгенлени бирин сайла,
Кёб чайкълалма да!..» дегенди.

Къыз, амалсыз болуб, бойсунады, кесин хорлатады...
Андан сора автор Къарачайны табигъатыны юсю
бла идеяны баджарады: бу джерлени (хар нелери да
толу болгъан) кёрсе къыз, атасын (терс философияны)
дженгер эди.

— «Ариулукъ да, адамлыкъ да,
Акъыл, байлыкъ сан саулукъ да
Бир инсаннга табыллыгъын,
Энди айырдым мен», — дер эди.

Бу энчи оюм, энчи бегим, окъуучугъа — джангы-
лыкъды. Назмуну назму этген затла уа быладыла.

Терен энчи оюму, философиясы формасы бла да
керти поэзияны толу орнун тутады Азретни «Хо-де»
назмусу. Бу оюм бла форма бир-бирлерин къалай тут-
ханларыны, форма оюмну окъуучуну ангысына, джю-
регине къалай сингдиргенини, поэзия кесини хали юре-
ти, психология тюрлендириу борчун къалай толтурур-
гъа боллугъуну, адамны ойлашдыргъаныны ачыкъ ми-
салыды.

Азретни назмуларыны арасында башха-башха тю-
беген кескин сезимли образла да келтирирге боллукъ-
ду:

Шош аяз да
Бош булутну кёкден кюрей.

Сеннге этилген бушуу бир джел болуб урса,
Тюб тюз этер эди тауланы,

(«Лумумба»).

Аны бла биргелей, Азрет терен къарагъан мурат бла джазгъанларыны назмудан кери болгъанлары да аз тюбемейди. Бу, белгили айтыуну автор джангы кёз бла кёргени болмагъанлай, къуру сёзлерин башха болгъанын кесини джангы оюмуна тергеб алджагъандан чыгъады.

Къыш келгенди
Джууукъ тауну башына.
Айтдыргъанды:
«Барлыкъма, мычымай! — деб —

Халкъ къарасын
Кийимине, ашына,
Тюберча болсун
Манга джунчумай!» — деб.

Къыш келгинчи
Джууукъ сыртны юсюне,
«Джетеме!» — деб
Айтдыргъынчы джели бла,

Табигъатны халисине тюшюне,
Хар урунган
Ишин этсин кёлю бла.

(«Къыш келгинчи»)

Ачыкъды былайда белгили зат рифмагъа салыннгандан сора, не кесек да энчи сезим болмагъаны.

Ма мындан а не зат джангылыкъ ачар окъуучу кесине? —

Булут басыб, джел этсе:
Кюн аманны юлгюсю.
Джауум джаууб кюн тийсе:
Байлыкъны бир белгиси.

(«Булут басыб, джел этсе»).

Аны кибикдиле «Керти бла ётюрюк», «Кюнден кюннге», «Джурт бла бирге», «Балта», «Боран джелсиз...» дагыда талайы.

Миниатураларында, быллайла бла бирге, автор не айтыргъа излегени ангылашынмагъанла да тюбейдиле

Кюн болмаса, кюндюз болмаз,
Джюн болмаса, кииз болмаз.

Кюч кючню хорлар, сёз сёзню джыгъар,
Адамлыкъ ёлмез, аманлыкъ—чыгъар.

Заман заманын бош иймез.
Кече арасында кюн тиймез.

Хырыу болмаз макъасыз,
Бала болмаз атасыз.

Боран джелсиз борамаз,
Джан сылтаусуз къорамаз.

Азретни бир къауум философиясы уа келишмейди.
«Кёрюрюн кёрмей, кёрюне кирмез», дегенден керти киши сёз билмез. Умут джазыугъа сырын тексе да, джазыу умутха джугъун билдирмез.

Насыб акъылны не бек суйсе да,
Джазыу кел демей, ол джууукъ келмез,
Акъыл сылтаугъа хо-хо десе да,
Сылтаусуз киши джукъгъа тюртюлмез.

Аджал ёмюрню къысхарталса да,
Билим ёлюмге хорлатмай барыр,
Увахды келиб, джанны алса да,
Акъыл халкъ бла биргелей къалыр.

(«Кёрюрюн кёрмей»...)

Не алапат эсе да, джангыз бир нарт сёз сёзлени барындан да керти, барындан да сайланыргъа болмаз.

Экинчи тизгинде «билмез» деген сёзню грамматика категориясы келишмейди, рифма амалтын салыннганды бу формада.

Назмуда айтылгъаннга кёре, адамны акъылы, атлагъаны, джашауу кзуру джазыуну кюлундады. Джазыусуз, адам акъыллы болмайды. Акъыл дагъыда сылтаугъа бойсунубду

Акъыл сылтауну кюлунда эсе, кеси сылтауну бойсундура, аман сылтаула чыкъмазча эте (хаманда алай болалмагъанлыкъгъа уа), игилени кёбейте биллик тюл эсе, сора не акъылды ол, неге керекди?

Акъылны адамгъа джазыу береди деб, автор табиغات берген бла къатышдыра болурму?

Быланы арасы узакъды.

Акъыл джазыуну кюлунда эсе, адам джазыуна не тюл эсе, сора сагъыш этиб, ишлеб кюрешиб не этеди да?!

Ючюнчю строфада автор кеси-кесине къраршчы айтды: акъыл, билим, аджалны хорлаялмасала да, неден да башдыла, кючлери уллуду дейди. Назмуда не эсе да бир тюзелмеген зат барды.

Азретни бу китабында да, биринчисиндеча, суймеклик лирикасы асламына игиди. Былайда терен сагъышла, адамлыкъдан, джумушакълыкъдан, джюрек таза-лыкъдан, ачыкълыкъдан юлюшлю назмула («Сени амалтын», «Хо-де», «Сен мени анама келин бол», «Къолума бер») адебли чам, джарыкъ кюлюмсюремеклик да, кёлден суймеклик да болгъан назмула («Тас болмаз сени кыйынынг», «Чолпаннга», «Учайыкъ»), кескин образла бла ачыкъ кёргюзтюлген, ийнандыргъан поэтлик оумла:

Тау къара суу
Къалай тохтар, чыкъмайын,
Марал, кийик
Ичмесе уа деб, къоркъуб?

(„Хой-хой-хой...“)

Сен кёкде баргъан бир булут,
Мен джерде къалгъан бир умут,
Не салкъын эт да, бери джау,
Не кери кет да, таудан ау!

(«Сен кёкде баргъан бир булут...»).

Чам, кюлюмсюремеклик халда джазылгъанлары, хазна къалмай, барысы да тюзелгендиле. Ким билсин, Семен улуну факмусу юморда, сатирада болурму. Семенланы Азрет, адамладан уялмазча джазаргъа талпыгъаны бла бирге, аны ючюн не этерге кереклисини баш шартын да тюппе-тюз ангылагъанды — «Хар тизгинни магъанадан джюклергеди» ол.

Бу джолда Азретни, башында кёргюзюлгенича, талай джетишимлери барды. Алай а алкъын анга кереклиси. 1) ол джюкню излеу, хаман излеу; 2) керти джюкню аны кёрюмдюгюнден, тебленнген айтыуладан, белгили факталадан айырыргъа юрениу:

Керти джюкню излей, адам къуру философия миниатюрала джазыб туралмазлыгы хакъды. Аллай материал табылыб турлукъ тюлдю (бир авторгъа). Керти джюк, кёре билиу болса, не кесек затдан да чыгыб къалады.

Бу ачыкъ болур ючюн, бир мисал келтиреик. Максим Танкны «Къарны бети» деген назмусу:

Бсранлагъан къардан
Кёб тюрю бетли
Мен джукъ билмейме.

Къалай кёк эди ол,
Меннге от этилмеген юйде,
Неда чыртда юйсюзге
Сууукъ синген заманында!

Къалай чайыр бетли эди ол,
Мен аны, меннге насыб келтиргенни,
Имбашларындан
Къакъгъан заманымда!

Къалай от бетли эди ол,
Ата джурт бла айырылгъаныкъда,
Мени аякъ ызларымы
Джабхан заманында!

Къалай къара эди ол,
Бизни окопаларыбызны
Алларына джаугъан заманында!
Къалай джарыкъ джилтинли эди ол,
Меннге аны сабийле

Саугъагъа алыб келгенлеринде!
Алай бла, эндиге дери билмейме,
Къарны керти бети
Къаллай болгъанын.

Ма бу бары да кзуру «кърдан» чыккынды! Алай а.... Максим Танкны джашау сынамы болмаса, кърны бети анча тюрлю болганын билмез эди ол; окуу, билими д. а. к. культурасы уллу болмаса, кыйынлыкны, заукълукну да не кдар чекгенликге, аны джыйышдырыб, кърны юсю бла поэтлик образ эте билмез эди.

Магъананы кертилиги бла кюрюмдюгюн катышдыргъандан Азретни китабыны аты да джарсыгъанды.

Биринчиси, не затды, былай айтыб ангылатыргъа, «нюр джилтинле» деген зат? Не ассоциация кюзгъайды, нени эсинге тюшюреди, каллай сагъыш этдиреди, неге ойлашдырады? Кысхасы, не зат билдиреди окуучугъа?

Экинчиси, таб къачан эсе да бир заманлада магъана ышанлары болгъан эсе да, бюгюн штампдыла бу сезде. Ким чайнамагъанды аланы?

Бу ат джукъ да айтмайды окуучугъа, быллай атны эштиб, ол китабдан не зат сакъларгъа да билмейсе.

Китабха атын берген назму уа, Азретни къарыусуз назмуларынданды. Хар тизгинни магъанадан джюклеялгъан адам «уялмазча адамладан» поэзия джарына сезджокъду. Джазыучу болама деген а, адамла айыб этерлеми деген кюркзуу джюрегине, бирда кзуруса да кезюу-кезюую бла келе, джаргъа кереклисине киши ишекли болуб кыйналмасын дерикбиз, биз билгенден Лев Толстой да этгенди ол кюркзууну!..

«Джазыучу кесини окуучусун кюрюрге керекди» деген принцип литературада эрте орналгъанды. Бизни джазыучулары неди да мынга джууаблары?

Заманнга кѐре...

Къалгъан джаш джазыучула кибик муну да джашлыгъындан, поэзияны суратлау спецификасын, кючюн эм аны адамны аллында борчун кѐралмагъанлыкъдан болур, Хубийланы Назирни биринчи китабчыгъы («Анам») къарыусузду.

Не тюрлю искусствону, артыкъсыз да поэзияны, тинген къыйын ишти. Болса да, устаны усталыгъын, суратлау амалларын, чемерлигини шартларын кѐргюзген тынчыракъды аман чыгъарманы не ючюн аман болгъанын кѐргюзгенден. Къарачай литературада уа бу болум артыкъ да къыйынды.

Литературоведение, критика, тыш сыфатлары поэзиягъа ушаб, поэзия уа болмагъан затлагъа «риторика», «абстрактлы», «фактографиялы» деген атланы табыб орналтханды.

Сынамлы джазыучула да бу сѐзле бла поэзия болмагъан назмулагъа (поэмалагъа д. а. к.) къысха ёлче кеседиле. Культуралы окъуучула да бу стилде джазылгъан чыгъармаланы литература болмагъанларын сѐзимлери бла ангылайдыла, джаратмай къуру да бир-бири не тарыгъыб турадыла, бу спецификалы литературоведение-критика терминлени айтыргъа билмейдиле ансы.

Джаш неда литература билими джетишмеген джазыучула кёралмаучу боладыла бу стилни. Анданды аланы «чыгъармаларынг къарыусузду», дегенге ийнанмаучу, анга, керти кёллери бла, сейирсиниучю, кёлкълды болуучулары да.

Бу кълйсы литературада да алайды. Кълрачай литературада (башха гитче миллет литературалада да) керти литературагъл тенглик этген чыгълармала аз болгъланлары бла критика традицияларыны эм классикасыны джокълугъл ючюн, кемликлерини юсюнден сёз бизни джазыучулагъл артыкъл бек кълйын ангылашынады.

Назирни китабчылгыл, кълрачай поэтлени хазна кълалмай барысыны да сборниклерича темала бла башланады: совет кълралны юсюнден («Совет джурт—анам»), Ленинни юсюнден («Уллу Ленин джашайды»), Октябрь революцияны темасы («Октябрь»), календарны кълзыл кюнлерине аталгълан назмула («Майны тангы»), орус халкълны, аны башха миллетлеге болушлугълуну юсюнден («Орус халкъл»), партияны, комсомолну темасына («Комсомол»). бир кълаум темала кълйтарылгълан да этедиле — «Джуртум», «Ленин таулада».

Биринчиси, кертиди, бу темала ёмюрлюк темаладыла, быланы юсюнден кълру да джазылгъланлай турлукълду. Экинчиси, джазыучуну патриотлугъл, аны кълралгъл, халкъллагъл суймеклиги, айтыргъл, джазгъланыны идеялыгыл бу темаланы аслам джюрютюлгени бла ёлчеленмейди. Ючюнчюсю, идея уллу болгъланлыкългъл, аны айтылгъланында суратлау кълч болмаса, ол суйсе газетге статья болсун, суйсе информация, неда историялы илму-излем китаб болсун, ёзге литература чыгъларма уа тюлдю.

«Совет джурт — анам» деген назмусунда Назир былай джазады:

Емюрлюкге джашарыкъса —
Сеннге джокъ ёлюм,
Къууанч эте, джашнарыкъса —
Джарыкъды кёлюм.

Не оюм, не сезим алады мындан окъуучу? Не уа былай айта билмезлик къайсы окъуучуду?

Аны тышында, биринчи тизгин бла экинчи тизгинни арасында тире барды. Аны борчу экинчи айтым биринчи айтымны магъанасын кесгинлерге, бегитирге деб алайды. Былайда уа тизгинле бир-бирин ачыкъламайдыла, бир магъананы къайтарадыла: «ёмюрлюкге джашарыкъса» бла «сеннге джокъ ёлюм» дегенни башхалыкълары джокъду.

Бу бары да назмуну энчи иннети болмагъаны, автор ким да билген философияны рифмагъа салыб къойгъаны ючюндю.

Эмчегинги ичиресе
Сен ёксюзлеге,
Тюзлюгюнгю билдиресе
Кёб миллетлеге.

Джолубузну джарытаса —
Джарыкъды кюнюнг,
Тушманлагъа танытаса —
Уллуду кючюнг.

Эркинликни халкъ джырыса —
Къатлайса хорлам,
Джюрегими тамырыса,
Совет джурт — анам.

«Тюзлюгюнгю билдиресе», «джолубузну джарытаса», «джарыкъды кюнюнг», «къатлайса хорлам», джюреги-ми тамырыса» д. а. к. — ким да айтхан, джукъ да ан-гылатмагъан тебленнген сёз тутушладыла.

Тамам муну кибикиле башында айтылгъан назму-ла барысы да.

«Уллу Ленин джашайды» деген назмусунда автор былай айтады:

Хар кечеде,
Хар кюнде,
Саулай джерни юсюнде
Сыйлы аты айтылгъан
Тюрлю-тюрлю тилледе,
Кесин халкъгъа танытхан,
Бир аууздан махталгъан
Санаусуз джюрекледе,
Уллу Ленин джашайды.

Тюздю бары да. Алай а былай айтыу поэзия тюлдю. Ленин сауду, джашайды, саулай дунияны халкъларына белгилиди аты, юлгюдюле ишлери д. а. к.—бу бир наз-муну, бир авторну идеясы тюлдю, белгили халкъ идео-логияды.

Литература чыгъарма уа идеологияны шартларын санаргъа керек тюлдю, анга таяна, энчи джангы сезим, сурат кёргюзтюрге керекди.

Былайда келтирилгенден сора, назмуда дагъыда төрт строфа барды. Ала да мында айтылгъаннга джукъ къошмайдыла, кимни да тилини учунда айлана тургъан, излеб къыйналмагъанлай, тизилиб барлыкъ сёзледиле.

Бу айтылгъанны барындан да риторика назму не болгъаны белгиленмей эсе, дагъыда къошарыбыз: наз-

муну саулай окъуб бошагъыз да, китабны джабыб, эсигизде не зат къалгъаныны хапарын бир айтыгъыз кесикесигизге. Ленинни ишини, сыфатыны, халисини, тюрлю-тюрлю халларыны, психологиясыны, неда быланы джангыз бирини юсюнден не джангы зат билдигиз, не зат тюрелди джюрегизге?

Да гъыда: назму былай бошалады:

Джюрекленни тамыры,
Халкъланы къууанч джыры
Шахарлада элледе —
Саулай джерни юсюнде
Санаусуз джюрекледе
Джуртубузну атасы.
Партияны къаласы,
Уллу Ленин джашайды.

Назмуну бошалгъанын танытхан не зат барды былайда? Джокъду аллай заг: энтда 10—100 строфа этерге да боллукъду, строфаланы ючюсюн - тёртюсюн кесиб атыб, бирин - экисин къоюб олтурсанг да, джукъ тюрленник тюлдю.

Аны тышында (назму уллуду да, статьяда саулай келтирирча тюлдю, окъуучу кеси китабда карар ансы) строфаланы орунлары бла ауушдурсанг (арасындагъыланы огъай, биринчиси бла ахыргъысын да), андан да назму тюрленник тюлдю: композициясы джокъду. Аллай поэзия къалай болур?!

«Октябрь» деген назму:

Ишчи, элли тирилик,
Къарнаш болуб, биригиб,
Джауну тютюн этгенлей,
Къара къанын тѣкгенлей,

Эркин джашау амалтын
Кенгиге кере кѳанатын:
Джерни юсюн жарыта,
Джарлы халкъны ышарта,
Терсни уруб кюйдюре,
Тюзге кесин сюйдюре,
Тийгенди кюн — Октябрь.

Бу бары да штампы сѳзле, традициялы символика, метафораладыла. Рифмала «тирилиб-биригиб», «этгенлей-тѳкгенлей», «амалтын-кѳанатын», «джарыта-ышарта», «кюйдюре-сюйдюре» кеслери алларына бир-бирин тарта келген кѳууш сѳзледиле. Авторланы быллай рифмаланы бугѳоуларына тюшгенлериндеди, кѳарачай литературада риториканы былай тамырланыб, таяргѳа унамай тургѳаныны баш чурумларыны бири.

Кертиди, кѳарачай халкъ, аууз поэзияда да барды, биз айтханнга ушаш, «тугуш» рифмалау. Алай а былайда фольклоргѳа ушагѳан кѳуру тыш формасыды. Халкъ джырлада бу ушаш тауушлу сѳзле тизилиб, сынджыр болуб бармайдыла — аланы хар бири джырны оюмуна сыйыныб джорюйдюле.

Оюм, оюм, дагѳыда оюм, сезимле — буду назмуну тамалы.

Форма, техника бек магѳаналыды. Алай болмаса, назму бла джазыб да айланмаз эдиле Алай а форма авторну эсине, не оюмну биргесине, не аны ызындан келеди; форма оюмсуз джукъ да тюлдю.

Пушкинни сѳзлери бла айтсакъ, оюмну кесини «энчи джашауу барды» аны «кѳалай тукѳум айтылгѳаныны тышында». Форманы Пушкинден устасы уа, техникагѳа андан уллу багѳа бере билген а кѳайда!

Оюм болса, таб формасы джарашалмагъан назму да тюреледи эсинге.

Риторикалы назмуланы авторларыны да кёллерине келе болур быланы да оюмлары деб. «Не оюмну кёргюзтюрге излей эдинг бу назмуда?» деген соруугъа — «Ленинни акъылыны уллулугъун, иннетини тюзлюгюн, халкълагъа иги джашау ачханын; Октябрьны, Май байрамны комсомолну да аны кибик», — дерге боллукъдула. Алай а была бары да назмуну оюму тюрлюле, башында айтханыбызча, история идеологиядыла:

«Туугъан къралым» деген назмусунда Назир былай джазады:

Сюеме сени кёк сууларынгы,
Тенгизлеринги, къар тауларынгы.
Тюзледе учсуз сабанларынгы,
Эркин кёгюнгде булутларынгы.

Сюеме сени байрамларынгы,
Иште, урушда махдауларынгы,
Мамырлыкъ берген оноуларынгы,
Ленин ишлеген кърч тамалынгы.

Бу эки строфа бир-бири ызындан келгенле тюрлюле. Назмуну биринчи строфасы бла ахыргысыдыла. Алай а бир-бири ызындан келтирилгенлери да джарашмагъанлыкъ этмейди.

Алай эсе, быланы араларында уа не зат барды? Энтда сегиз строфа. Ала да авторну туугъан кралына суймеклигин кёргюзтюрге деб келтирилген къралны

«джарыкъ джулдузлары, хорламгъа элтген кенг джоллары, бай эллери, сахарлары, берекет берген джангурлары, салкъын, ариу ийисли кечелери, насыбдан толу иш кюнлери, джеллери, фабриклери, заводлары, тулпарлары» д. а. у.

Сагъыш этигиз, неллей бир тизерге боллукъду быланы энгда. Бек кёб, джюзле бла!

Дагъыда: авторну энчи оюму болмагъаны себебли, ол «сюеме» дегенликге, кесине ийнандырмайды, ритмасы сангырауду, «ишлемейди», интонациясы джокъду.

Риториканы быллай тюрсюнсюз болгъаны себебли, авторну бу назмусу бла бу темагъа джазылгъан «Джуртум» деген назмусу бир-биринден айырылыб танылмайдыла.

Джарыкъ джолунг къутхаргъанды аджалдан.
Къарнаш эте ёмюрлеге халкъланы.
Батмаз кюнюнг джылытады таймаздан.
Ана къоюн джылытханча баланы.
Учсуздула тауларынг эм тюзлеринг,
Эркин халкъла ишлейдиле бир болуб,
Джашнайдыла сахарларынг, эллеринг,
Кюнден кюннге байлыкъ ёсюб, къошулуб... д. к.

Башында назмудача, тебленнген бош сёзле, традициялы символла, метафорала.

Тамам былачады «Къарачай» деген назмусу да авторну. Муну «Къарачай» деген рефрени болмаса, аладан айыраллыкъ тюлсе; Назирмиди быланы джазгъан, башхамыды, аны да билеллик тюлсе.

Чуакъ кёкню, джылы кюнню тубюнде
Сен джашнайса, ана джуртум—Къарачай,
Къууанч джырын бюгюн таулу тюнюнде
Сени юсюнгден джырлайд, совет Къарачай.

Тар джолларынг энди сени кенг болуб,
Машинала джюрюйдюле, Къарачай.
Урунады халкъынг къууанчдан толуб,
Батмаз кюнюм, джангы совет Къарачай.

Ана болуб сеннге уллу Эресей,
Кёб палахдан къутхаргъанды, Къарачай,
Энди джолунг джарыкъды кюн тийгенлей,
Урун, къууан, джашна, эркин Къарачай!

Юч строфаны бири—назмуну башы, бири ортасы,
бири да — ахырыдыла.

.

Автор Къарачайны суймейди деб бегитирге киши да
болмаз; сёз, рифма излеб къыйналмагъанды дерге да
джарамаз. Алай а излеу джоллары тюз болмагъандыла.

Назмуда поэтлик кёрюм джокъду. Былайда айтым-
гъанла, затны теренине къаралмай, «башына къалкъыб»
тургъан, къайсы бирибиз да азбар билген болумладыла;
лексикасы — биягъынлай магъанасыз «мийик» сёзде-
диле.

«Башына къалкъгъанны» алыу, аны поэтлик кёрюм
бла къатышдырыу, белгили илеяланы кёсини оюмла-
рына, сезимлерине санау—буду Назирни назмуларыны
тюзелмегенлерини да, хар риторикалы назмусуну да
чурумму. Чыгъарманы башха кемликлерини барысы да
мындан башланадыла.

Ма Назирни «Матросовгъа» деген назмусу:

Урушну къоргъашын джангуру
Себелей башынгдан тохтаусуз,
Джеринги къучакълай бауурунга,
Силкинесе алгъа арыусуз.

Дуппурну ичинден къурулуб,
Кюкюрейди немча пулемет,
Ауузу аллынга бурулуб,
Ол къусады къаджыкъмайын от.

Джигитлик джолунгу джарытыб,
Къан ойнайды тулпар джюрекде,
Дуппургъа сен джетесе арыб,
Кюн къарайды тохдаб мийикден.

Андан сора — герой гранатаны атады, пулемет бир кесекге тохтайды. Аны алай кѣрюб, Матросовну аскерчи тенглерни чабханлай алгъа тебрейдиле. Пулемет дагъыда къуюб башлайды. Матросов пулеметну быргъысын кѣкюреги бла джабады.

Историяда болгъаны бары да алайлы. Алай а, кайда былайда поэзия, поэтлик кѣрюм? Къайда белгили ин-формациядан башха не кесек да эмоциялы элемент, не аз да жангы оюм?!

Былайдача джазылгъанны аты литературада, критикада — фотокопияды.

Автор кесини оюмларын, этилген джигитликге, кесини эмоция джууабын айтхан мурат бла, былай джазанды: «джуртунга къууана джанынгы сен бердинг, мура-тынг толду», «белгиледи атынг халкълагъа», «юлюшлю-се, тулпар саугъадан» д. а. к.

Была авторну кесиникиле тюлдюле, былада оюм сезим да, джокъду. Матросовну (кимни да) джигитлиги белгили кибик, белгили штампы сёзледиле была. Ол себебден назму этилген джигитликни, адамлыкъны биз кесиби билген кючюне, бизни эсибизде орналыб турган сезимге кюч къошхан огъай эсенг, аны тюшюрген этеди. Назмуну поэзиялы этерге, башхача айтырга, — информацияны назму этерге деб келтирилген сёзле: урушну кюйсюзлюгюню, джаннга хар минутда къоркъунцлудугъуну юсюнден — «къоргъашын джангуру себелей тохтаусуз», геройну ата джуртуна сюймеклигини юсюнден — «джеринги къучакълай бауурунг», аны джигитлигини юсюнден — «джолунгу джарытыб, къан ойнайды тулпар джюрекде» д. а. к. — поэтлик образла тюлдюле, абстрактлы келтиртюю сёзледиле.

Сабийле 6—7—14 джылларында джер бла джюрюрге сюймейдиле, джер алагъа бош зат кёрюнеди, ол аланы къанатлы джюреклерине тарлыкъ этеди. Ала хаман мийикге тартханлай турадыла, учаргъа табсала (къуш. аэроплан болса да, кеслерини къанатлары болса уа, барындан да ол алапат эди! Дуниядан кеслерине андан уллу насыб излерик тюл эдиле. Къайсы бири да. «ким боллукъса!» десенг, акгылсыз, эрлай — «летчик» дейдиле. Учар зат табмасала да, хаман тереклеге, бурулагъа, юй башлагъа илинедиле — джертин джюрюгенден ол да маджалды!

Башха амал да табадыла — агъач аякълагъа миниб джюрюйдюле.

Джаш поэтле «къанатлы» болуучудула, джертин джюрюрге бирда сюймейдиле. Мийикге тартханлары уа сабийлени агъач аякъларыча болады.

Кертиди, биз айтхан сёз тутушла халкъ тилде джюрюйдюле. Алай а, биринчиси, — аланы халкъны кесини

аууз поэзиясында аз табарсыз; экинчиси—халкъ тилден юрениу бла риториканы, тебленген сёзлени алайлай литературагъа кёчюрюб кююуну чыртда ушагъан затлары джокъду.

Поэтни (джазыучуну) борчу халкъны чайналгъан сёзлерин рифмагъа салыб бериу тюлдю, айырыб, сюзюб, хар бирин керекли джерде хайырландырыб, «эски» сёзге джангы сыфат салыб, аны кючю этиудю.

Асламысына уа поэзиягъа абстрактлы мийик лексика 20 — 30-чу джылладан кириб къалгъанды; ол джыллада ол бусагъатдача къарыусуз да тюл эди, джангы да эди.

Назир «Матросовгъа» деген назмусунда айтыргъа излеген «джигитликге ёлюм джокъду, ол халкъны эсинде джашайды» деген белгили идеяны юсюнден Сергей Орловну джангыз эки тизгининде белгиленгеннге къарагъыз:

Аны джер шаргъа бастыргъандыла.

Анга джер шар мавзолейчады.

С. Орловну герою, Матросовча, аты айтылгъан да тюлдю, белгисиз солдатды (белгисиз джигитле). Анга саулай Джер шарны мавзолей этеди автор. Саулай дуняны, джашауну кесин ёлюмден къалдыргъанды джигитлик этген солдат; бек тыйыншлы мавзолей «ишленгенди» анга поэт.

Ма поэтлик кёрюм, энчи оюм, энчи сезим, затха кенг, терен къарай билмеклик деген, барысыны да юсю бла уа—кесиги, кёрюмлю, энчи, масштаблы образ, тилни суратлау кючю табмакълыкъ.

Аны юсюне да оригиналы рифмасын, интонациясын (авторну салкъынлыгъы бла бирге кишилик ауазын) къошсанг, подстрочник да билдирген эмоциялы кючю къаллай уллу болады!

10* „Когда пишут стихами“

Литература творчествоюу шартлары ачыкылай, В. Каверин алай айтады: «Керти литература, кыалайда жангылык ачыу бар эсе, алайда башланады, жангылык ачыу, окуучуга огъай, джазычуну кесине да».

Башха сёзле бла болса да, бу магъананы кёб художникле чертгенлей турадыла. Керти да, автор кесине ачхан жангылыкны, кеси сейирсинген затны адамлагъа айтмай туралмай, алайдан башланады джазычулукъ.

Джашауда кыайсы бирибиз да тубейбиз адамны халисини бу шартына: окууй турган затынга бир сейир (не кюлдюрген, не ачыуландырган, не жарсытхан сезимлеринги керти кыозгъаган) зат тубесе, аны кыатынга адамлагъа айтырынг, аланы да сейирсиндириринг келеди. Олсагъатда кыатынга адам болмаса да, артда кыачан болса да айтса; сенге да этедиле алай. Кертиди, бир кыауум автор кесине «жангы затны ачдым» деб умут этгени, окуучулагъа жангы болмай кыалгъаны аз тубемейди.

Былайда автор эсине биринчи келген оюму, сезимни джашау материалланы арасында кыаллай бир тартханын ёлчелеб, тенгешдириб кёрюрге, кереклимиди бу адамлагъа анга дери бу зат айтылганмыды деб, аны сагъышын этерге керекди.

Муну юсюнден орусда сёз барды: «Ачылыб турган эшикке кирир ючюн, анга кючюнгю салыб, тебериб неге кюрешесе», — деб.

Бу джаны бла да С.Орловну оюму бла образы — кесгин юлгюдуле.

Назирни кесини назмуларында да, алай ачык болмасала да, риториканы кыатына салсанг, аны айырыб танытырча тизгинле тубейдиле.

Къар эрийди джылы кюнде,
Кыалтырайды аяз,

Кечге къалгъан болурма дей,
Ашыгъады джаз.

Ал эки тизгинде джукъ да джокъду. Башха экисинде джазны кеси-кесине «кечге къалгъан болурма дей», ашыкъгъанында анга «джан салгъан» затчыкъ барды.

Ышарыб чыгъад.
Ингил хансчыкъ мылы джерден
Къозгъалыб чагъад,
Хар терек да. джан киргенча,

(„Джаз“).

Штамплы тенгleshдириу болгъаны ючюн, тереклени джазгъы болумларына «джан киргенча» дегенликге, мында бирда эмоциялы зат джокъду. Арт эки тизгинде керти образ барды — ингил хансчыкъ да, мылы джер да кёрюнедиле. Джангыз «ышарыб» деген сёз образны бузады — бу метафора тоблукъ болгъанды.

Къуру Назирни кесини бу китабчыгъында огъуна тюз не метафоралы магъанасында бу сёз ма быллай бир кере тубейди: Октябрьны юсюнден — «джарлы халкъны ышарта» («Октябрь»), «огъурлу кюн ышарылыб тиеди» («Урушдан сора»), «джазгъы кюннге ышарады таш, агъач» («Джуртум»), Ленинни портретини юсюнден — «къабыргъадан къарайды Ленинибиз, ышарыб», («Сентябрь»), «кюн къарайды терезеден, ышарад», («Сабийчикге»), «талалада ышаралла джанкъозла». («Джанкъозчукъла»), «.Минги-Тау агъарады, ышарыб», («Къарачай»), Къарачай шахарны юсюнден — «бююн меннге сен ышарыб къарайса» («Къарачай шахар»), «кюн чыкъгъаннга мен къарайма ышарыб» («Эртден»), «Кюн тиеди... меннге къараб, ышара», («Кюн тие-

ди»), «джазгъы кюнчюк ышарыб къарайды» (Таякъ джангур»), булутланы юсюнден — «сиз, ышарыб, барыгъыз да къарайсыз» («Булутла»), «къарла ышарыб тебрейле» («Сени кёзлеринг»), «кюн ышарыб меннге къарамаз эди» («Сен болмасанг»).

Быланы биринде да суратлау магъана джокъду. Къарыусуз сёз тутуш поэтик кюч берген огъай, аны анча къайтарылгъаны ачыу да тиеди.

«Булутла» деген назмуда:

Бир къарасам, кюмюш къырау тюшгенча
Кёк кюйюзде аз эслене турасыз.
Бир къарасам, эртденликни суйгенча,
Аллыгъызны кюн чыкыгъаннга бурасыз.

Былайда да барды керти образ — булутланы кёкню юсюне джукъачыкъ джайылыб тургъан заманлары. Къырау «кюмюш»-сюз болса керек эди ансы.

Бир къарасам, отда эмен мыдыхча,
Сиз, къызарыб, ариу киим киесиз.

Биринчи тизгин джангы, кесгин образды. Экинчи тизгин — бош, айбат сёзле. Экинчи тизгинде къарыусуз айтылгъан магъана (булутланы тюрю ариу тюрсюнлери) биринчи тизгинде кючлю айтылыб бошагъанды.

Бир къарасам, джерге тансыкъ болгъанча,
Сиз, созулуб, джангур болуб джауасыз,
Бир къарасам, къууанчыкъдан толгъанча,
Тёппеледен ары-бери ауасыз.

Строфа игиди — булутланы джангур болуб джаугъапларын, джерге тансыкъ болгъанча кѣрмеклик керти образлыды, эмоциялыды; бир-бирледе булутла тау джитилеге джыйылыб, хауа ачыкъ, шош кѣзюуде акъырын, бир джерден узакъ бармай джюрюгенлери — «ары-бери аугъанлары» — ала къууаныб ойнагъаннга бек ушайды.

Назмуну къалгъаныны уа къараллыкъ джерлери кѣбдю.

Назирни «Устачыкъ» деген назмусунда да эслендиле суратлау шартла.

Чѣрчек джашчыкъ джалан аякъ арбазда
Кеси джангыз ингир ала къадалыб
Къайынланы тюблеринде, салкъында,
Юйчюк ишлейд джонгурчхадан, джарашыб,
Къарылгъачла бутакъланы юсюнде
Джырлайдыла джазгъы кюннге къууана,
Ол джашчыкъны юйчюгюню юсюнден,
Ишчичикни этгенине сукълана.

Джаланаякъ чѣрчек «ишчичикни» керги кѣлю бла къадалыб «юй ишлегенин кѣребиз; узалыб башын сыларчады.

Назмуну бир кесек тюзелгенини себеби, умлу болмаса да, энчи сезимлилиги, биремлеб салынган суратчыкъ болгъаны, автор, бир кесекге агъач аякъланы унутуб, къаты джерни басханыды.

Сѣзню, сѣз тутушланы, поэтлик фигураланы къаруулусун, къаруусузун джаш джазыучула таныялмагъанлары адетди. М. Горький «Мен джазаргъа къалай юреннгеними юсюнден» деген статьясында джаш джазыучулагъа бек джараулу кѣб тюрлю сынамларыны ичинде

былай айтханы да барды: «Мен «тенгиз кюле эди» деб джаза эдим, кёб заманны ол игиди деб ийнаныб турган эдим. Ариулукну ызындан сюрюб, хаман суратлауну кесгинлигинде гюнахлы бола эдим».

Алай а, алджаган адет болганлыкга, юрениу да адетди, сёз ючюн,— М. Горькийча юрениу!

Къарачай поэзияда риториканы кёбюгюню джаш джазыучула аны таныялмаганларыны, башха литературалада да тубеген болумладан тышында, кесини специфика чурумлары да барды. Аланы талайы башында айтылганды. Баш чуруму уа — бизни литератураны (башха гитче миллет литератураланы да аны кибик) ёмюрледен келген чемерлик миллет традициялары, — классикасы -- болмаганы, совет кёзюну да керти усталык сынамлы чыгармаларыны азлыгыды.

Бизде быллай зат барды деб, ол болганны тинтебиз ансы, бу болум законду, тюздю демейбиз.

Биз айтырга излеген мынга туура къаршчы келген оюмду: бусагатда (50—60-чы джыллада) кемчиликлерине хар джазыучу кеси джууаблыды — история, литература процесде фахмулуга, этерге, билирге излегенге объективли тыйгыч джокъду.

Алай демеклик: 1) окъуу тамам уллуду, 2) джер джюзюню миллет литератураларыны, культураларыны бир-бири бла танышыулары, бир-бирине сингиулер, ары дери историяда болмаганча, кенгди,—ал да, окъу къайсы устаны сюйсенг да, юрен андан!

Алай бла: 1/ бу джыллада керти литератураны област чеклери, Москвадагы, Тбилисидеги, Черкескедеги: д. а. к. джазыучулары усталык джаны бла башхалыклары болурча тюлдю, 2/ хар бир джазыучуну, кесини миллет литературасыны болуму къаллай болганына

къарамай, бютеусоюз эм бютеудуния магъаналы чыгъар-
ма джазаргъа амалы барды.

Бу бары да Назирни къарыусуз назмуларын кѣргюз-
тюрге деб айтылгъан зат тюлдю. Сѣз миллет литерату-
раны проблемаларыны юсюнденди. Хар джазыучу
юрениуюн да, джазгъанларына багъа бериуюн да къуру
къарачай литературагъа къараб этсе, биринчиси лите-
ратурабыз алай узакъгъа бармаз, экинчиси — аллай
чыгъармалагъа артда кеси сокъураныр, кеси сокъу-
раныргъа билмесе да, аты окъуучуланы арасында учуз
болур (Артда огъай, бусагъатда да алайды).

Сѣзню къуушун, толусун, иги юй бийче мюрзеуюн
джелини уллусунда сууруб джыйгъанча, уллу литерату-
раны джеллери джете джыймасала джазыучула, иги со-
ругъа къызгъаныб, неда эригиб, къууш бюртюкле да
кѣзге толу кѣрююуб, асыралгъан ашлыкъ.эрлай джарау-
суз болгъан кибик, болур аланы сѣз творчестволары да.
Къызгъанч юй бийче агъачсыз ашатханлыкъгъа юйдеги-
сине быллай «ушхууурну» окъуучула джутаргъа уна-
мазла.

Арадан талай джыл ѳтгенлей, бусагъатда «къайгъы-
сыз къалгъан» чыгъармаланы да, биз 20 — 30-чу джыл-
ланы тинтгенча, тинтерле, къазыб чыгъарырла ѳсюб кел-
ген критикле, литературоведле.

Биз озгъан джыллагъа — аланы история, литература
болумларыны кѣб тюрлю къыйынлыкъларына ол заман-
да джазыучуларыбыз «къуру джерде» литература къу-
рар борчха тюшгенлерине таяна багъа бергенча этерик
тюлдюле энди келликле: Бу заманны литературасына
багъа бериуде (бусагъатда келлик заманда да) джангыз
джашыкъны сынамсызлыгъындан (бир къауумла ха-
ман айтыучуча, литератураны джашлыгъы тюл—ол, ба-
шында чертгенибизча, энди чотха кирмейди, кеси да ли-
тературабыз а аллай джашлыкъдан да чыкъгъанды —

джазыучуну кесини джашлыгы (башха кечмеклик джокъду). Джашлыкъны сынамсызлыкъны да мардасы барды. Бизни джаш джазыучуларыбызны, къуру област литературагъа таянганлары себебли, къарыусузлукълары мардадан озады.

Анга мадар—ишинге заманга кёре къарау, заманга кёре быргы салыу!

1966—1967 дж.

Кюрт хазнала асырайла
Чотча тауну тѣппелери,
Кѣк кюзгюнгю къучакълайла
Кюнню алтын кирпиклери.

Тау суучукъ да шоркъулдайды,
Сенге саркъа къаяладан,
Шош ингир да тынгылайды,
Толуб къууанч сагъышладан.

Терслик джокъду. Сыйдамды. Ёзге уа, бу тизгинлени окъуб къаллай суратны кѣзюне кѣргюзтюр, эсине алыр адам?

Быллай назмулада лирика сезимни джокълугъу суратны хапарын айтыу (суратлау тюл, белгили шартланы бир-бири ызындан тизиу) бла ауушдурулады. Фотокопияды бу.

Суратлау бла фотокопияны башхалыгъын айырырча тизгинле бу назмуну кесинде огъуна тюбейдиле.

Кѣк башында кѣгереди,
Кѣклюгюнге сукъланганлай,
Шош аязчыкъ сѣлешеди,
Таула къаты джукълагъанлай.

Аллында эки тизгинде кѣлню ариулугъун суратлар-
гъа мурат этилгенликге, сууну кѣклюгю бла кѣкню кѣк-
люгю: тенглешдириу бек эски тенглешлириуледенди;
«кѣк кѣгереди — кѣклюгюнге» образ тюлдю, тауушла
бла ойнауду.

Ахыргы эки тизгинде, кѣзге дженгил илинирча тюл
эсе да, джангылыгы болгъан сезим, образ барды.

«Шош аязчыкъ сѣлешеди» деген аз джюрютюлмеучю
айтыу болса да, анга «таула къаты джукълагъанлай»
деб къошулса, хар не тюрю тауушла да тохтаб, джангыз
язчыкъны кеси къалыб кетгени сезиледи, ол кѣзюуде
ол гкъырынчыкъ «сѣлешгенча» кѣрюнгени кертиди.

Аяздан кѣлню (тохтагъан сууну) башы къалай чай-
къалгъанын къайсы бирибиз да билебиз, кѣргенбиз. На-
зир аны юсюнден былай айтады:

Къар аяздан джыйырылыб,
Тау ичинде къалтырайса,

(„Тубанлы кѣл“)

Кючлю, керти образды бу — тамам джаны болгъан
зат мылы тау аяздан къалтырагъанча; гитче толкъун-
чуклары уа кѣлню ол суукъсураб джыйырылгъаннга
бск ушайды.

Апа тилим деген назмусунда уа былай джазады
автор:

Сенде анамы сютю, ауазы,
Туугъан джерими дарман хауасы,
Ётгюр къушланы къанат къагъуу,
Гокка хансланы джазгы чагъуу.

Кесини китабындан башха джерде кѣрсе, автор кеси
да таныялмай къалыргъа болур бу айтыула кимникиле
болгъанларын.

Назмуда төрт строфа барды. Нек? Не эки, не он нек тюлдюле? Ата джуртну быллай халларын санаб, энтда 20 да, 50 да строфа болмаймыды кьураргъа?!

Автор ана тилге, туугъан джуртха да сьймеклигини юсюнден айтыргъа излегенликге, ийнандырмайды. Назму сууукьду — «мийик», уллу тауушлу сёзледен толу болгъанлыкъга, эсге алынмайды. Некди алай?

Лирика сезими, биремлеб кёргюзюлген образлары болмай, белгили затланы юсюнден бютеулей айтылгъан сез болгъаны ючюндю.

Туугъан джерге сьймеклигин артыкъ да чертер муратда автор хаман «таулу джюрегим», «сьюген джюрегим» деучюдю. Тюз, кьошакъсыз Къарачай, таула, булутла, халкъ, чегетле деб бирда айтмайды, — «Къарачайым», «тауларым», «халкъым», «чегетлерим», «булутларым» деген болмаса.

Алай а бу формада, автор умут этгенча, суратлау кюч берген магъана бирда эсленмейди, кёб къайтарылыб айтылыб тургъаны уа эрикдирген да этеди.

Джазыучуну туугъан джери бла, халкъы бла бирге болгъанын, ол аланы багъалатханын сёзге суфикс не ахыр кьошулгъаны билдирлик тюлдю, халкъны джашауун, психологиясын, сагъышларын, сезимлерин ангылаб, аланы керти художество амалла бла суратлау танытырыкъды.

Сёз ючюн, ма бу тизгинледен не зат алып кесине окъуучу, не зат эсинде къалыр, кеси билмеген не зат табар? --

Джангур бетин джуугъан джер,
Таулу халкъым туугъан джер,
Ёмюрлени ызлары
Мухурларын салгъан джер.
Тауларымы кызылары

Ийнарларын айтхан джер.
Ма бу унутулмаз:
Сени сатсам, сыртымдан
Ауурлугъунг бассын, Джер!

(„Туугъан джер“)

Не сѣз барды бу образны кесгинлигине, джангылыгъына!

Бош кѳоркъадыла джаш поэтле уллу джазычула айтмагъан зат кѳалмагъанды, джангысын кѳайдан табайыкъ деб.

Иги позтле неб болсулла

Хубийланы Назирни экинчи китабчыгыны («Аууш», 1964) юсюнден бирден айтсакъ, темаларында хазна тюрленнген зат джокъду, — бу джыйымдыгыны кемликлери да биринчи китабчыгыныкылачадыла (халилери, чурумлары), — тюзелген тизгинлери мында аслам да иги огъуна кючлюдадыла. Алай демеклик — «Ленин», «Партия», «Тубанлы кёл», «Ана тилим», «Самолётдан къараб», «Шоркъа» дагыда талайы—декларативли, абстрактлыдыла.

Ленин, — сен кюнсе,
Төгесе джарыкъ,
Ленин, — джашауса,
Юзюлмей барлыкъ.
Ленин, — чыракъса,
Насыбса джерге.
Ленин, — байракъса, —
Тутабыз ёрге.

(«Ленин»).

150 Бу айтыу не башха авторланы, не бу авторну кесини башха назмуларындан айырырча тюлдю; Ленин — кюн,

джарыкъ юзюлмезлик джашау, чыракъ, джерге насыб,
байракъ, тюзлюк, къууанч д. а. к. демеклик—поэзия об-
разла тюзлюле, традициялы метафорладыла.

Сен, Ленин, джюрек тебиусе,
Ол тебиуге джокъду чырт аруу.
Сен дунияны батмаз кюнюсе, —
Кюнню ёлтюрюр джокъду къаруу.

Бу сёз тутушла, туура бу халда башха поэтледе бол-
май, авторну кесиникиле болурла. Алай а традициялы
сёз тутушлагъа ушатылыб, алагъа таяна къуралгъанды-
ла; магъаналарында жангылыкъ джокъду.

Дуния кенгди, Джер уллуду, адамны ичги джашауу
тюбсюз, къыйырсызды — жангы материалны арты бо-
лур къоркъуу джокъду. Джазыучу бир кеси эслеген заг
бла сокъур болмагъан бары да кёрген затны бир-би-
ринден айыра билерге керекди ансы.

«Анама» деген гитче назмучугъунда
Назир былай джазады:

Барсам да тюзде, чыкъсам да таугъа.
Излейме хаман багъалы саугъа.
Чачынг агъаргъанды. келгенди къартлыкъ,
Сеннге саугъагъа излейме — джашлыкъ.

Башында келтирилген тизгинледеча, кюч джокъду
былада, ёзге эсге алынадыла, сезимини жангылыгъы
барды: табмазлыгъын да биле тургъанлай, излейди
джюреги анасына ол саугъаны, дуния башында джюрю-
меген саугъаны».

Чайналгъан «мийик» поэтиканы унутуб, автор кеси-
кеси бла къалыб, кимни да «кёзюне ала тургъан» сурат-
лапы картха тюшюрмей, аланы артларында лирика се-
змилеге тюртюлсе, кеслерини энчи тюрсюнлери болгъан
тизгинле табыладыла.

Сёз ючюн, кишилики темасы бек эски темаланы бириди. Назир да муну керти суратларыны бирин эслегенди эм кёргюзгенди:

Къыш кюндю	Джел хыны,
Кенг тюзде	Джер мылы:
Шууулдайд боран.	Къызарады къар.
Джер—тёшек,	Окъ да джокъ,
Таш—джастыкъ,	Сау да джокъ
Акъ къар—джууурган,	Кишилик а бар...

(„Уруш ётген тюзде“)

Назму къысха, композициясы, — кереклисича, орнунда, строфасын, тизгинин болса да бир-бири орунлары бла ауштуралмазсыз, алыб да аталмазсыз.

Керти поэзия бла къууш поэтиканы араларын айырыугъа келтирилгенлени барындан да кесгин юлгю Назирни «Морх ауушну джитилерине» деген назмусунда барды.

Ма быллай строфа:

Сакъладыгъыз джаныгъызны аямай,
Артыкълыкъгъа табынмагъан таулары.
Ызыгъызгъа джангыз атлам атламай,
Мулхар этиб, къан къусдура джаулары.

Тюздю. Керти джигитлик болгъанды. Сый беребиз алагъа, сейирсинибиз уллу къыйынлыкъны келтиргенлерине. Алай а назмуда айтылгъандан алмайбыз бу сезимлени, кесибиз ары дери билебиз, ангылайбыз. Бу тизгинле уа поэзиядан узакъдыла — саулай да штампы келтиртюю сёзледиле.

Назмуну башха джеринде уа былай айтылады:
Сермешдигиз таш артына бугъунмай,

Алгъа туруб, бугъундура ташланы.

«Сермешдигиз» деген сёзню окъугъанлай—биягъы «дыгъырдауукъ» уллу сёлешиу дейсе. Экинчи тизгинни окъусанг а, болум эрлай тюрленеди; ол джангыз сёзден къалгъаны бары да джангы образ къурайдыла.

Керти къазауат болум бла къарагъанда, не джан аямай кюрешгенле да, ташны артына бугъуб марамай, аны аллына сюелиб, кеслерин къырдырмагъандыла. Художество магъанасы бла уа аскерчиле ата джуртну ташлары да окъладан кеслерини кёкюреклери бла джабханлары джигитликни, патриотлукъну баш шартлары кесгин суратлагъан элюциялы образды.

Бир строфасы уа назмуну керти терен поэзиягъа тенглик этген суратлауду:

Джылтырдыла, билдирмейин къоялмай,
Терен къардан боран тикген кебинле.
Тауларыбыз, джыламукъну тыялмай,
Къалтыралла бузла, къая эринле.

Биринчи тизгинде стиль табсызлыкъчыкъ барды: «билдирмейин къоялмай» дегеннге — «нени?» дерчады. Къалгъаны уа бек кючлюдю. Джигитликни, патриотлукъну баш шартларын кесгин суратлагъан эмоциялы образды.

Джел къардан ёлюклени юслерине кюртле къалагъаны — кебинле тикгеннге, джаз ала кюртле эриб башлаб, ёлюклени юслерин ачханлары—кебинле джыртылгъанларына ушагъаны бек керти образды, поэтлик кёрюдю.

«Кебинлени джылтыргъанлары» джаз келгенденди демейди автор, былайда болгъан трагедиялы историяны адамлагъа билдирмейин къоялмагъанларынданды дейди.

Қыарла эрий, бузла сына, тамчыла тама, джаз тыл-пыуда оуу таш да орнундан тебгенча болгъанын, таула ол ёлюклеге джарсыб, «джыламукуьну тыялмагъанча», «эринлери къалтырагъанча» керюнгени да искусство кертилиди, кёб магъанала, сезимле сыйындыргъан суратды.

Ма быллай керти поэтлик образланы, энчи терен магъананы тутхан эмоциялы сёзлени омакъ, **къычырыкъчы сёзле бла къатышдырадыла** да джаш поэтле, андады аланы тебленген не алагъа ушаш, **магъаналары болмагъан, кеси джанларындан чыгъаргъан сез тутушлагъа поэзияды деб тургъанлары.**

Назир кеси назмуларына къалай къарай эсе да, биз айтхан затлагъа разы тюл эсе да, «Морх ауушну джигитлерини» бу строфасыча назмула джаза турса, биз бек джаратыб окъурукъ эдик; аланы тинтген да ригориканы тинтгенден кёб сеир, талпыулу иш боллукъ эди.

Критикада, литературоведениде чыгъарманы тинтиую кёб тюрлю джорукълары бардыла. Алай а ол джорукълагъа да джетгинчи, чыгъармагъа ажымсыз багъа бердирген, критика бла кюрешмеген тюз культуралы окъуучуну къолунда да (эс бёлюб окъуса) ёлче болгъан бир зат барды. Ол—уллу, гитче чыгъарма болса да, саулай окъуб аягъына чыкъгъанында, эсингде джукъ къалдымы? Къалды эсе, аны магъанасыны уллулугъу, теренлиги къаллай бирди?

Мен да былайда алгъы бурун окъуучуча, аны эркинликлеринс таяна, айтыргъа излейме.

Назирни поэмаларын экишер кере окъудум. Биринчи кере скъугъанымдан сора бир ыйыкъдан китабчыкыны тинте келиб, поэмаларына джетгенимде, эсима джукъ тюшюрелмей, тирелдим. Экинчи кере окъугъаным бла «Аууш» деген поэмасыны хапарын былайгъа джыйыш-

дырдым.

Автор гитче джашчыкъ болуб, къазауат башланады, Эки къарнашы аскерге кетедиле. Атасы кючюнден артыкъ къаты ишлейди, анасы джашларындан кюн-кече пасьмола сакълайды:

Бир кюн сабийле, ойнай барыб, таула арасында ууалыб тургъан самолетну, къатында да летчикни елюсюн кёредиле. Элге хапар этедиле. Халкъ джыйылыб, аны басдырадыла. Авторну атасы лётчик джашны сынташына аны атын, тукъумун, ёлген джылын джазады.

Талай джыл ётгенден сора, автор къайдан эсе да туугъан джуртуна къайтады. Ол лётчик басдырылгъан джерге келеди да, сынташны къатында сюелиб тургъан мыдах джашны кёреди. Ол, лётчик ёлген заманда, аны бешикте къалгъан джашы болуб чыгъады.

Экинчи поэмасыны («Биринчи суймеклик») хапары: автор бла къыз бир-бирлерин сюедиле Кёб турмай къызны, кеси суймегенлей, джуукълары башхагъа эрге бердиле. Автор къызны ёмюрлюкге суйгенлей къалгъанын айтады, къыз да аны кибикди дейди. Алай а мадар джокъ. Автор къыз насыблы болсун деб тилейди.

Алай а бу хапарла бир да эсге алынмайдыла, джюрегинге тюрелмейдиле, олсагъатдан огъуна унутуладыла.

Поэмала джигитликни, патриотлукъну, къралыбызда миллетле арасы шохлукъну («Ауушда» летчик джаш орус джашды, автор бу теманы чертерге излейди), суймекликни юсюндендиле. Алай болса да, кёргюзюлмейдиле бу затла; къууанчны юсюнден джазгъан джеринде къууанырча, ачыуну юсюнден джазгъан джеринде ачырча болалмайды; окъуучугъа къошулгъан зат джокъду.

Литературоведениени адети бла айтсакъ, былада фахмула барды, сюжет джокъду. Персонажланы халилери,

тюрсюнлери кёрюнмейди. Алай болса уа, не уллу теманы юсюнден айтыла эсе да, ол литература чыгъарма болмайды.

Поэмаланы тюзелалмагъанларыны чурумлары да назмураны юсюнден айтханыбызчадыла: фактографиялыкъ, декларативлилик, аз сёз бла кёб айтыргъа кереклини орнуна, кёб сёз бла аз айтмакълыкъ.

Сёз ючюн, «Ауушну» биринчи башында автор кесини туугъанын юлдеринде къалай байрамлагъаныны юсюнден джазады (узунуракъ болса да баш, бир юзюгюн келтирмей болмайбыз — биз кёргюзтюрге излеген да мардасыз узунлукъну юсюнден болгъаны ючюн).

Эне эди сыртдан къошха
Атам, джырлай таулу джырын,
Бише эди эмен отда
Арауунда нартюх гырджын.

Сойгъан эди джугъутурну
Мени атам узунмыйкъ.
Той баргъанед къобузчуну
Солутмайын джарым ыйыкъ.

Къарай элле къош оджакъдан
Кечелени джулдузлары...
«Не керегед джетинчи джаш,
Джогъед джангыз бир къызлары»,

Деб къатынла бир-бирине,
Къура элле ушакъларын,
Сёзню кириб теренине,
Солутмайын джаякъларын...

Къуш, эштдире ётгюр таууш,
Кёкде къакъгъан кюн къанатын,
Мени сенде, Муху аууш,
Табханды къарачай къатын.

Кертиди, джазыучула кеслерини джашау халларыны, сабийликлерини тугъан кюнлерини да юсюнден айтыргъа эркиндиле. Алай а биринчиси, ол аны энчи джашаууну копиясы болуб къалмай (таб историялы мемуарлада да), обобщение болады, экинчиси, аны окъуучугъа да амалсыз керекли терен оюму, чыгъымы болургъа керекди.

Авторну атасы джырлагъанындан да, джугъутур сойгъанындан, той баргъанындан, къатынланы сёзлеринден юндегиде къыз болмай тургъанлай, энтда джаш тууду деб бушуугъа ушаш сёзден, эм ахырында, аны «къарачай къатын табханындан»—барындан магъана сакълайды окъуучу, акъыл сёз эштирге хазырланады.

Былагъа поэманы баргъанында сюжет, суратлау джюк салыннганы болмайды: не зат этди герой джашауунда, не игилик келтирди адамлагъа, неда кеси къаллай масштаблы чыгъымлагъа келди, кесини биографиясын окъуучугъа айга эсе? — ма быллай соруулагъа джууаб болургъа керек эди поэмада.

Къазауатха дери къууанчлы джашау болгъанын, къазауат халкъгъа къыйынлыкъ салгъанын айтыргъа деб авторда мурат алайды. Бу болумгъа огъай деген ким болур? Автор аны суратлаялмагъанды ансы. Хар нени баш-башы бла барады, схемалыды ситуация.

Автор оюмун кесине ачыкъламагъанын, сёзню оюмгъа кёре джюрюте, аяй билмегенин кёргюзтген дагъыда бир юлгю.

Поэманы биринчи башыны аллында пейзаж келеди — джангур джауады да тохтайды, кюн тиеди, джанкълыч турады. Ызы бла хапаргъа таулу къыз киреди. Сау беш строфада аны тюрсюню келтириледи. Аланы биринде былай айтылады:

Къанат кере тегерекге,
Таякъ джангур джауа эди,
Сукъланганча тау мелекке,
Сукъланганча тау мелекке,

Башында тохтагъан джангур энтда джангыдан нек джауду? (джашауда алай болады кѣб кере да, былайда орунлу тюлдю ансы).

Къызны эшмелерин джууар ючюнмю?! Аны юсюне да, бу айтыу литературада бек онгнган, сыфатсыз болгъанладанды.

Ма энтда биягъы проблема аллыбызда—тебленген, джалгъан поэтлик сѣз тутушла, оюмну «тубанлылыгъы», аны амалтын — композицияны хилеулюгю.

Келе эди бир таулу къыз
Тау суучукъну джагъасы бла,
Селешеед шоркъалагъа,
Селешгенча негери бла.
Джете эди табанына
Узун, базыкъ эшмелери.
Нюр салаед чырайына
Къызыл дугъум эринлери.
Сукъланаед озгъан адам
Къара джибек эшмелеге,
Ала бир бек ушай элле
Тауда къара кечелеге.

Таулу кызыны юсюнден хар джазгъан былай джазады, кеслери да бош сёзле болгъанлай. Къаллайды «нюр салгъан», эшмеле — «джибек», «тауда къара кечелеге ушагъан?» Стандартдыла, бары да.

Поэмаларында (назмуларында да) Назирни къайтарылыб айтылгъан сёз тутушлары, метафоралары, эпитетлери, тенгешдириулеры кёбдюле—биягъы бояусуз трафаретлени хаталары. Быланы списогун этиб айланмайыкъ, окъугъан кеси кёрлюкдю.

Поэмаланы тюзелген тизгинлери да болур, ёзге, не ары-бери аударуб кюрешсек да, былайда керти хапарла, фактла литература-суратлау чыгъармала болалмагъандыла.

Бу джаш джазыучула асламысы абыныучу болумду.

Назир да джаза барса (алай а муну эслеб, таныб джазар амал этсе), ычхынныкъ болур андан.

Юренир ючюн а, кёб окъугъан бла бирге (усталаны), кёб джазаргъа да керекди.

Бизде кёзюу-кёзюую бла андан-мындан чыгъа туруучу «джазыучула асыры кёбдюле» деген сёз бош сёздю. Литературадан, искусстводан хазна хапарлары болмагъанла айтадыла алай. Башха джаны бла уа гюнах къуру былада тюлдю. Литератураны агъачы окъуучуну кёлюн къандырмагъаны, литература орунну чыртда тутмагъан чыгъармаланы джайылгъанларыды («алача уа мен да джазайым, менден артыкълары неди» деуде да барды тюзлюк, бир къауум чыгъармалагъа кёре) муну айтдыртхан. Иги джазыучула кёблюк этиб, халкъгъа хата салгъан болуб, саулай историяда да кёрмегенбиз. Аны тышында—къайда, кёб эселе да, джазыучула, Къарачайда бек аздыла, гитчеди литературабыз...

Алай а бу вопросда айтырылыргъа керекли зат — перонгу тюбюнден чыкъгъанны барын да басмагъа алыб барыргъа тыйыншлы тюлдю. Уллу джазыучуланы огъуна барысыны да болгъанды столларыны шкафларындан тышына чыкъмай къалгъан (алай къарыусуз да болмагъанлай) чыгъармалары. Бизде уа бир тизгинлери «зыраф» болады деб къоркъгъан адет барды... Иги поэтле кёб болсунла. Хубийланы Назир да — аланы ичинде.

1966—1967.

БАШЛАРЫ

- 9 Поэзия эмда джалгъан поэтлик,
28 Назму бла джазсала..
39 Сёз ючюн къайгъырыу,
52 Тилни таша кючю, миллет культура.
73 Поэзияда интонация.
81 Поэтни энчи кёрюмю бла хаух сёэле.
93 Гитче китабчыкъ бла уллу проблемала.
102 Кесинг кесингча бол.
107 Къайда тау да, таулу да?
120 «Уялмазча адамладан».
134 Заманнга кёре..
157 Иги поэтле кёб болсунла.

Нина Магометовна Байрамунова

„КОГДА ПИШУТ СТИХАМИ“

На карачаевском языке

168 стр. без иллюстр.

Редактор *А. Н. Кубанов*

Художник *Б. М. Уадепов*

Художественный редактор *М. Ш. Бертник*

Технический редактор *В. Т. Агирбова*

Корректор *Е. Е. Алакаева*

Сдано в набор 8-VII-1968 г.

Подписано в печать 25-XI-1968 г.

Формат 70x108 1/32. Физ. печ. л. 5,25

Усл. печ. л. 7,19. Уч.-изд. л. 6, 13,

Заказ № 2895. Тираж 870 экз.

ВУ 53302. Цена 43 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
г. Черкесск, ул. Ленина, 8.
Карачаево-Черкесская областная типсграфия
г. Черкесск ул. Первомайская, 47.

Нина Магометовна Байрамукова

„КОГДА ПИШУТ СТИХАМИ“

На карачаевском языке

168 стр. без иллюстр.

Редактор **А. П. Кубанов**

Художник **Б. М. Уадепов**

Художественный редактор **М. П. Бертник**

Технический редактор **З. Т. Атирбова**

Корректор **Е. Е. Алакаева**

Сдано в набор 8-VII-1968 г.

Подписано в печать 27-XI-1968 г.

Формат 70x108 ¹/₃₂. Физ. печ. л. 5,25

Усл. печ. л. 7,19. Уч.-изд. л. 6, 13,

Заказ № 2895. Тираж 870 экз.

БУ 53902. Цена 43 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
г. Черкесск, ул. Ленина, 18.
Карачаево-Черкесская областная типография
г. Черкесск ул. Первомайская, 47.

ЭСЛЕННГЕН ХАЛАТЛА

Бетлери	Тизгинле	Басмаланнганы	Окзуллугъу	
54	тюбюнден	12	Джокъмуду	Джокъду
123	тюбюнден	8	джану	джауну
146	башындан	10	затынга	затынгада
14	—●—	15	айтса	айтаса
151	—▶—	15	сорургъа	сууурургъа
157	тюбюнден	4	кёзюне	кёзюн
164	башындан	9	сукъланнганча тау мёлекге	Эшмелерин джууа эди

«Когла пишут стихами».

1

Багъасы 43 жип.

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ
ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ - ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК — 1968